

RITTERSPORN GÁBOR TAMÁS

AZ ÁLLAMILAG SZERVEZETT TERROR ÉS A SZOVJET ÁLLAM DEZORGANIZÁCIÓJA

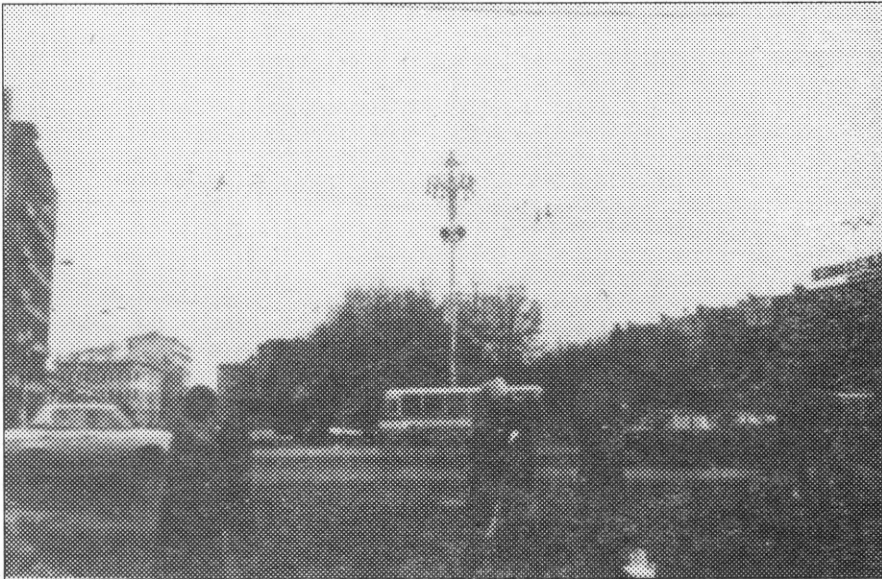
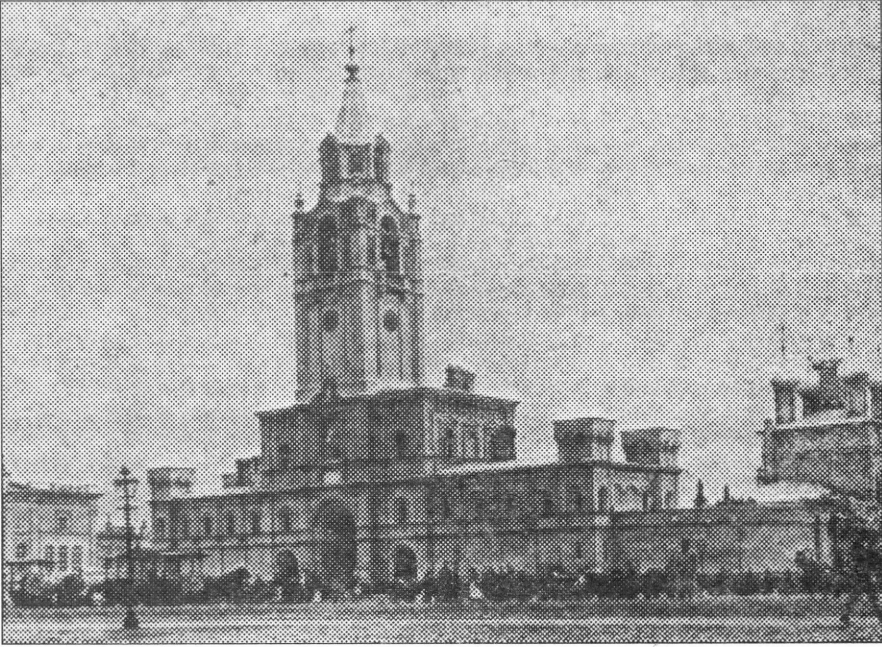
A terror a szovjet történelem egy egész korszakának szembentűnő jellemzője volt. Sok megfigyelő szerint az államilag szervezett erőszak hosszú időn keresztül a szovjet rendszer lényegét jelentette. Mivel a nyílt kényszer szerepe az ötvenes évektől jelentősen csökkent, okkal feltételezhetjük, hogy a rendszer alapvetően megváltozott. De ugyanennyi joggal állíthatnánk azt is, hogy a széleskörű erőszak eltűnését nem feltétlenül azok a körülmények okozták, amelyek kialakulásáért és alkalmazásának módjáért felelősek. Ilyen vagy olyan formában a terror elszabadulását és felerősödését eredményező tényezők némelyike túlélhette azt a korszakot, amikor a kényszer a szovjet társadalomban mindennapos volt. Egyáltalán nem biztos, hogy a terror önmagában többet árul el a szovjet társadalomról, mint alkalmazásának okai és feltételei.

Így, bár a történelemnek egy távoli területére koncentrálni, a jelen tanulmány a szovjet rendszer néhány olyan jellemzőjét szeretné megragadni, amelyek tovább élhetnek napjainkban is, amikor a rendszert már nem a tömegterror jellemzi. A korszak és a terror problematikája távolról sem önkényes. A terrort olyan időszakban alkalmazták, amikor a kényszer a kormányzás megszokott eszközévé vált, és a tömegterror nyomása alatt a rezsimnek olyan működési mintái alakultak ki, amelyek félévszázad alatt sem változtak sokat. Az államilag szervezett terror alkalmazásának okai és körülményei bizonyára feltárnak valamit e működési minták természetrajzából, csakúgy, mint a szovjet rendszer fejlődési modelljéből.

* * *

Bár az erőszak a forradalom alatt elterjedt, a polgárháború alatt pedig általánossá vált, később visszaszorult. A húszas évek végének politikai válságáig rendszeresen nem alkalmazták tömegméretekben, és az elit körében sem vált jellemzővé, míg egy új krízis nem alakult ki a harmincas években. Habár eredetét régmúlt időkre, feltehetően az Ancien Régime-re vezethetjük vissza, az államilag szervezett terror sajátos jellemzői csak akkor formálódtak ki, amikor az az egész rendszerre kiterjedt. Semmi sem mutat arra, hogy a terror vezető körökön belüli elterjedése tudatosan előrelátáson alapult volna, mint a valószínű polgárháború, ami a húszas évek válsága nyomán állandósult. A pártállamnak a lakosság fölötti fennhatóságának gyengülése által kiváltott válságot csökkenő élelmiszerkészlet és a városi népesség növekvő nyugtalansága jellemezték, valamint a vezetés

V.



Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

elbizonytalanodása a rezsim tekintélye megerősítésének módját illetően.¹ A mezőgazdaság erőszakos kollektivizálása és a feszített iparosítási program voltak a kormányzat kísérletei arra, hogy ellenőrzés alatt tartsa a helyzetet. De ezek a kampányok, valamint legfontosabb következményeik jobbra előre nem látott módon alakultak. Ez különösen a kollektivizálásra vonatkozik: a vele szemben tanúsított ellenállás a vártnál sokkal erősebbnek bizonyult, a helyi és területi hatóságok reakciója pedig gyakran a toleránsnak egyáltalán nem nevezhető moszkvai irányvonalnál jóval radikálisabbnak, olyannyira, hogy a központi vonal csak tovább radikalizálódott az apparátus túlkapásai által.²

Mindez rendkívül alacsony hatékonyságú mezőgazdaságot eredményezett. Nem volt mód a parasztok ösztönzésére, akiknek a legtöbb energiája arra kényszerült koncentrálni, hogy a túlélés érdekében háztáji földjükön, elsősorban saját fogyasztásra termeljenek, nem pedig a kolhozokban, ahol csak adminisztratív úton, gyakran büntetések kilátásba helyezésével lehetett őket munkára kényszeríteni.³ Az iparosítás ugyanolyan tervszerűtlenül haladt, mint a vidék elleni offenzíva, ahonnan menekülők tömegei özönlöttek a városokba, felduzzasztva a munkásság sorait. Mindez a városok ruralizálódását váltotta ki, és fokozta a rendkívül fegyelmetlen munkaerő ellenőrzésével és ösztönzésével kapcsolatos nehézségeket.⁴

A kollektivizálást kísérő represszió nagy része törvényen kívüli intézmények és intézkedések műve volt. De még a szovjet bűnügyi statisztikák is a bírósági ítéletek számának és a büntetések hosszának drámai emelkedését mutatják a húszas évek közepéhez viszonyítva, ami azt jelzi, hogy a harmincas években jelentősen megnőtt a börtönökben és kényszermunkatáborokban fogvatartottak száma.⁵ Ami a törvényen kívüli intézkedéseket illeti, töredékes adatok arra engednek következtetni, hogy 1930–31-ben legalább 393 470 parasztcsaládot száműztek, és körülbelül 148 000 „ellenforradalmárt” tettek ártalmatlanná a kampány döntő hónapjai során⁶. A száműzöttek és az „ellenforradalmárok” igen gyakran előre meghatározott „tervmutatók” alapján váltak áldozattá, s a fő „ellenség”, kulák definíciója rendkívül bizonytalan volt.⁷ De a korszak drákói törvényhozása, amely az aktivisták, valamint az „államhatalom képviselőinek”⁸ életét és tulajdonát volt hivatott védelmezni, magán viselte a rezsim és a társadalom többi tagjai közötti konfliktus intenzitásának nyomait, jóllehet sok jel mutat arra, hogy a népesség erőszakos ellenállása ritkává vált, amikor a kollektivizáció vihara csitulni kezdett 1932-ben. Ekkorra az államhatalom legfelső szervei nyíltan elítélték a törvénytelen letartóztatásokat, és *Kalinyin* államfő arra utasította az igazságszolgálatást, hogy orvosolja azoknak a panaszait, akikkel szemben az apparátus „helytelenül járt el”.⁹ Későbbi események arra mutatnak, hogy a bírálatok őszinte szándékúak voltak. De semmiféle közvetlen hatásuk nem lehetett, mivel annak a törvénynek a kihirdetése követte őket, amely a köztulajdon ellopását halállal büntette (vagy enyhíthő körülmények esetén minimum 10 éves börtönbüntetéssel), ami egy erőszakhullámot váltott ki.¹⁰ Általános jelenség volt az állami és a kolhoztulajdon lopkodása, amely a széleskörű engedetlenség talán legfőbb megnyilvánulási formájává vált.¹¹ Jellemző, hogy a megakadályozását célzó törvényt 1932 augusztusában egy szörnyű éhínség kitörésekor hozták, és az is, hogy Moszkva szándéka, hogy visszafogja a helyi túlkapásokat, nem éledt fel 1933 májusáig, az

éhínség legrosszabb periódusa elmúltáig. Nagyon valószínű, hogy 1933 első hónapjai kapkodó terrorjának is köze volt ehhez: körülbelül 80 ezer embert ítéltek tízévi kényszermunkára, és hozzávetőlegesen 4400 halálos ítéletet hoztak ebben az időszakban a köztulajdon ellopásáért.¹²

1933 májusában a Központi Bizottság és a Népbiztosok Tanácsa bizalmas utasítást küldött az össze kormányhivatalnoknak, valamint a rendőri és igazságügyi szerveknek. Az utasítás elítélte, hogy a hivatalnokok válogatás nélkül letartóztatásokat hajtanak végre, és, azt állítva, hogy ez az általános önkény a rendőrség „mértékérzékének elvesztését eredményezte”, korlátozta a helyi hatóságok letartóztatási jogát, és megerősítette az ügyészség felügyeleti jogkörét a fogvatartási eljárások és helyek fölött. Az utasítás egyben elrendelte a parasztcsaládok tömeges deportálásának leállítását és a bebörtönzöttek létszámának felére csökkentését.¹³ Habár az utasítást sohasem hozták nyilvánosságra, a jogi irodalom gyakran hivatkozott rá, és hivatalos dokumentumok is amelyek az apparátus büntető gyakorlatát és bosszúálló buzgalmát voltak hivatottak megfékezni.¹⁴ Elképzelhető, hogy a kollektivizálás tapasztalatai miatt mellőzték a nyilvánosságot: az első túlkapások Moszkva általi elítélése zavargások sorozatát váltotta ki.¹⁵

Talán semmi nem mutatja jobban a rezsím dilemmáját, mint a vezetés vonakodása attól, hogy korlátozó utasításait nyilvánosságra hozza, jóllehet kitartóan hangsúlyozta fontosságukat. Nem kétséges, hogy a válogatás nélküli represszió a szándékolttal ellentétes hatást váltott ki. De ugyanennyire nyilvánvaló volt az is, hogy a rendszernek a társadalom ellenőrzésére alkalmazott jutalmazási és ösztönző eszközei elégtelenek a tömegek megfegyverzéséhez. Határozatok és direktívák tömege próbálta biztosítani a kolhozok munkafegyelmét és tulajdonuk védelmét, jelezve, hogy az engedetlenség milyen mértékben befolyásolta és alakította a rezsím és a társadalom többi része közti mindennapi kapcsolatokat.¹⁶

A hivatalnoki rétegnek távolról sem volt egységes véleménye azzal kapcsolatban, hogyan kellene a helyzetet orvosolni. Pontosán tudta, hogy szabad kézre van szüksége ahhoz, hogy bármilyen lehetséges rendellenességre reagálni tudjon, amint ezt félreérthetetlenül kifejezték azok, akik a törvények szabad értelmezését követelték, és különleges eljárásokat az „ellenségekkel” és politikai vétségek elkövetőivel szemben¹⁷. Ugyanakkor a társadalmi feszültség növekedésétől való félelem a Büntető Törvénykönyv rendelkezéseinek önkényes értelmezésétől óvott, és érveket adott minden esetre egyformán érvényes eljárási szabályok bevezetése sürgetésére.¹⁸ Ezek a viták ugyanolyan jól jellemzik a rezsím dilemmáját, mint a törvénytelen letartóztatások folytatódó gyakorlata az 1933 májusi direktíva után, annak ellenére, hogy ezt a központi hatóságok gyakran elítélték.¹⁹ Tévedés lenne azt gondolni, hogy ez az elítélés képmutató volt. Egy rendszerben, ahol még egy tanár is letartóztatási jogot gyakorolhat és ahol figyelmeztetni kell a területi hatóságokat, hogy a legfelsőbb szerv előjoga, hogy meghozza a végső döntést a halálos ítéletek végrehajtásáról, a törvényes erők az állami monopólium névlegessé válik.²⁰

A föl- és alárendeltek közötti hierarchikus viszony felborulásának veszélye gyakorlatilag az élet minden területén megmutatkozott, ami elkerülhetetlen következménye volt annak, hogy az iparosítás és a kollektivizálás

nyomán a rendszer fennhatósága rendkívüli mértékben kiterjedt, és elkerülhetetlen velejárója az apparátusnak delegált széles jogkörnek. A pártállam helyi és regionális testületei rendszeresen kisajátították a központi szervek jogköreit, de mivel a rezsim és a lakosság közti konfliktus megnövelte a kormányzati szervek jelentőségét, és kizárta a tömegek részvételét a hivatalnoki kar felügyeletében, az apparátus ellenőrzése magának az apparátusnak a feladatává lett, így hatása elhanyagolható volt.²¹ Az egyetlen legitim törvényhozó és cselekvő szervezetnek, a pártállamnak, megoldásokat kellett keresnie és alkalmaznia egy hatalmas ország minden problémájára. De minden esély megvolt politikai monopóliuma relativizálódására, mivel a döntések adaptálását a különböző hatáskörökhöz vagy helyi viszonyokhoz kizárólag arra az apparátusra lehetett bízni, amelynek cselekedetei gyakran ellentmondtak a döntések szellemének.²² Nyilvánvaló volt, hogy be kell tartani egy minimális fegyelmet az apparátuson belül. Mindamellet valószínű volt, hogy a fegyelmező intézkedések az elit körében feszültséget keltenek, és ellenlépésekre készítetik azokat a hivatalnokokat, akiknek pozícióit veszély fenyegetné, és akik elegendő hatalommal rendelkeznek önvédelmük megszervezéséhez.

Az egyik ilyen jól bevált ellenmanőver a tömegekre nehezedő nyomás növelése volt abban a reményben, hogy a központ „keményvonalas” képviselői támogatást nyújtanak, és hogy növekszik az egyetlen legális válságkezelő szerv, az apparátus jelentősége. A kollektivizálási hullámot megelőző időszakban a helyi tisztségviselők rendszeresen figyelmen kívül hagyták azokat a moszkvai utasításokat, amelyek a faluval szembeni irányvonal enyhítését írták elő, különösen az adóbeszedés területén.²³ Az államfőnek semmi kétsége nem volt az iránt, hogy a vétkes hivatalnokok „bizonyos, a pártvezetőségben fellelhető tendenciákkal összhangban” cselekedtek, és kiemelte felelőségüket nemcsak az élelmiszerellátás rosszabbodásában, hanem a parasztok hivatali személyekkel szembeni erőszakos cselekményeinek elszaporodásában is, nem habozva őket „népellenségeknek”²⁴ nevezni. Az ezt követő események azt jelezték, hogy a „szabotőrök” elleni erélyes intézkedésekre adott felhívásának nem volt jelentős hatása, és hogy a helyi radikalizmus fontos szerepet játszott a központi irányvonalak kialakításában a kollektivizálás döntő szakasza során.²⁵ A hivatali visszaélések miatt hozott ítéletek elszaporodása kétségtelenül összefügg bizonyos moszkvai köröknek azzal a szándékával, hogy megfegyelmezzék az apparátust: az ilyen ítéletek száma több mint négyszeresére nőtt 1928 és 1933 között az Orosz Köztársaságban, ahol az ítéletek 31 százalékát hivatali visszaéléstől szabták ki, szemben az 1928-as 7,8 százalékkal. A helyi hatóságok viszont mindent megtettek, hogy javítsák bűnügyi statisztikájukat ebben a kategóriában, s így főként a legalacsonyabb beosztású kádereket állították bíróság elé, vagy egyszerű munkások és parasztok ellen indítottak eljárást a Büntető Törvénykönyv hivatali vétséget meghatározó rendelkezései alapján, tekintet nélkül arra, hogy ezt a gyakorlatot ismételten elítélték, és több kísérlet is történt a visszaélések megelőzésére.²⁶

Az 1933 májusi direktíva erőfeszítések sorozatát indította el arra, hogy valamiféle rendszerességet vigyenek a rend és az állambiztonság fenntartásának szférájába. Ezeknek az erőfeszítéseknek azonban minden esélyük megvolt arra, hogy hivatali érdekeket sértsenek, annál is inkább, mivel a rendfenntartást és az

állambiztonságot a rendszer retorikája szorosan összekapcsolta. Például, a tömegek nyomorúságos helyzetéről és a fenyegető éhínségről tudomást sem véve, a köztulajdon lopásáról hozott 1932 augusztusi határozat főbűnösökként a bűnöző és „osztályidegen” elemeket,²⁷ vagyis a rezsim iránt a priori ellenséges személyeket bélyegzett meg.

A politikai rendőrség feladata volt az ellenséges elemek ártalmatlanná tétele, és minden jel arra mutat, hogy kihasználva a hivatalos retorika által keltett zűrzavart, az hajlamos volt eltúlozni az ellenséges tevékenység mértékét. A baloldali ellenzék vereségét követően a politikai rendőrség vészjósló jelentéseket gyártott, amelyekben azt állította, hogy ellenzéki röplapok tízmillióit készülnek az országba csempészni külföldről,²⁸ bár ezek a röplapok soha nem jutottak el a Szovjetunióba. Egy olyan összeesküvést is felderíteni vélte, amelynek célja a rezsim néhány magasrangú vezetőjének meggyilkolása lett volna. Az állítólagos összeesküvést azonnal monarchista és ellenzéki csoportosulásokkal hozták kapcsolatba, bár végül be kellett ismerni, hogy az egész teljesen komolytalan volt²⁹ – ha egyáltalán volt mögötte valami. De ez a kudarc nem akadályozta meg a rendőrfőnököt abban, hogy 3500 kádert kérjen erősítésként az ellenzéki tevékenységek elleni harchoz.³⁰ A rendőrség a tömegek növekvő elégedetlenségét és a romló munkafegyelmet az állambiztonságot súlyosan veszélyeztető tényezőként értékelte az 1928-as válságévben, és azt gyanította, hogy a jelenségekért balos és monarchista propaganda a felelős.³¹

Néhány héttel az 1933 májusi direktíva után össz-szövetségi ügyészséget hoztak létre, amelynek hatásköre a politikai rendőrség tevékenységének felügyeletére is kiterjedt.³² Ami a politikai rendőrséget illeti, azt 1934-ben újjászervezték, ítélezési jogkörét pedig erősen megnyirbálták.³³ Míg a régi politikai rendőrség Igazságügyi Kamarájának halálos ítéletet is jogában állt kiszabnia, a Belügyi Népbiztosság Különleges Bizottsága eredetileg nem hozhatott ötévi kényszermunkánál súlyosabb ítéletet, és elvben az ügyészség ellenőrzése alatt állt. Hivatalos nyilatkozatok az 1933 májusi direktíva eredményeinek tekintették ezeket a változásokat,³⁴ és bátorítani látszottak a rendőrség hatáskörének megnyirbálására tett kísérleteket. Az újjászervezést a hivatalos sajtó kampánya kísérte, amelyben szokatlan nyíltsággal tárták fel a rendőrségi korrupciót és önkényet.³⁵ Ezzel párhuzamosan a párttisztviselők ilyen jellegű túlkapasait is egyre hevesebben elítélték. Jellemző mindamellett, hogy az olyanfajta vétségeket, mint például nagyarányú sikkasztások az apparátusi tagok köreiből, a „párttagkönyvvel rendelkező idegen (és) bűnöző elemeknek”³⁶ tulajdonították. Egyre gyakoribbá váltak a korrupciós botrányok, amelyekből a lakosság azt a következtetést vonta le, hogy minden pártfunkcionárius haszonleső.³⁷ Mivel a rezsim nem kívánta, hogy ilyen kép alakuljon ki, a hivatalos magyarázatok ugyanúgy tagadták, hogy a káderek társadalmi státuszának köze van az általuk elkövetett vétségekhez, miként azt sem ismerték be, hogy mik a széleskörű lopások valódi okai.

Számos lehetőség nyílt annak felfedezésére, hogy „ellenséges” vagy „fel-forgató” tevékenység a felelős azért, hogy az élet számos területén gyászos állapotok uralkodnak, és vannak arra utaló bizonyítékok, hogy a titkosrendőrség erejét nem kímélve igyekezett ezt bebizonyítani: röviddel az 1933 májusi direktíva után kirakatper előkészítésébe kezdett. 1933 júliusában a rendőrség nyomást

kezdett gyakorolni egy osztrák állampolgárra, egy külföldi cég kirendeltségvezetőjére, hogy ismerje be, kémkedett a németek javára. Miután ezt visszautasította, letartóztatták számos szovjet állampolgárral együtt, akik barátai vagy cégének üzletfelei voltak. Bár az eset Dél-Ukrajnában történt, a moszkvai rendőrközpont képviselői minden valószínűség szerint igen korán bekapcsolódtak az ügy fabrikálásába.³⁸ November elején három másik külföldit, két németet és egy osztrákot is letartóztattak ugyanebben a térségben.³⁹ A megelőző hetekben letartóztatási hullám söpört végig szovjet mérnökök közt, akiket a szóbeszéd szerint felelőssé tettek azért a tűzért, amely két tengeralattjárót semmisített meg a kikötőben, ahol a külföldiek dolgoztak.⁴⁰ December végén a cég két másik német alkalmazottját tartóztatták le Leningrádban és Batumiban, és mindkettőjüket Moszkvába vitték, ahol már őrizetben tartották az összes szovjetunióbeli tevékenység irányítóját, egy belga állampolgárt.⁴¹ Január végére a cég huszonhét alkalmazottját tartották őrizetben, a letartóztatott külföldiek száma pedig elérte a tizenegyet.⁴²

A Moszkvában kihallgatott németeknek nem voltak panaszaik a bánásmódot illetően.⁴³ Ukrajnai honfitársaikat viszont agyonlövésssel és gyermekeik letartóztatásával fenyegették, egyiküket pedig gyötrelmes éjszakai vallatásoknak vetették alá. A vallatók bonyolult történetet kreáltak kémkedésről és szabotázs szervezéséről, és ezt igazoló vallomásokot csikartak ki szovjet őrizetesekből és a németekkel szembesített osztrák igazgatóból. Az egyik német gyanúsított Oroszországban született és életének nagyobb részét ott élte le, róla azt állították, hogy 1908 óta titkos ügynök. A rendőrség megkísérelte az ügyesszai német konzulátus egyik alkalmazottját is gyanúba keverni, és arra kényszerítették a vádlottakat, hogy ismerjék be bűnösségüket tengeralattjárók megsemmisítésében, valamint elektromos és vízszolgálató berendezések megrongálásában.⁴⁴ Az egyik német beadta a derekát, de a másik csak arra volt hajlandó, hogy általánosságban beismerje a kémkedés vádját, és az egyik szovjet letartóztatotthoz hasonlóan a végső szembesítéseknel minden konkrét vádat tagadott.⁴⁵ A szembesítéseket Harkovban (Ukrajna akkori fővárosában) végezték egy rendőrtiszti bizottság előtt, amelynek elnöke a Szovjetunió Helyettes Főügyésze, A. Ja. Visinszkij volt.

Ezek a kihallgatások nyilvánvalóan nem azt sugallták, hogy lehetséges volna színre állítani egy kirakatpert: a megvádolt külföldieket három héten belül kiutasították az országból.⁴⁶ Ez persze nem akadályozhatta volna meg a politikai rendőrség Igazságügyi Kamaráját, hogy zárt tárgyaláson elítélje a szovjet őrizeteseket. De az eredeti szándék nyilvánvalóan az „ellenségek” elleni harc szükségességének propagandája lehetett,⁴⁷ mivel őket is szabadon engedték. Sőt, egy intézkedés arra vall, hogy Moszkva részvétele ellenére az ügy helyi akcióként indult: a hatóságok lakhelyváltoztatásra szólították fel az ügyben leginkább érintetteket.⁴⁸ A hatóságok is tudták azt, amit sok üldözött megértett: a helyi intrikák áldozatainak jó esélyeik vannak a legsúlyosabb következmények elkerülésére, ha egyszerűen elköltöznek arról a környékről, amely üldözőik fennhatósága alá tartozik.⁴⁹ Jellemző azonban, hogy a rezsim nem vállalkozott az üldözöttek védelmére.

A döntő kihallgatások 1934 februárjának közepe táján zajlottak le, pár nappal a 17. pártkongresszus után, ahol nyíltan beismerték, hogy távolról sem „osztályidegen” és ellenséges elemek vagy külföldi ügynökök, hanem

tisztviselők s gyakran „jól ismert múltbeli érdemekkel” rendelkező magasrangú kadérek voltak a felelősök a kormányzati mechanizmusok szabálytalan és ellenőrizhetetlen működéséért, és határozatot hoztak arról, hogy a nyakas „nagyurakat” ki fogják zárni a pártból, el fogják bocsátani és megfogják büntetni „személyükre való tekintet nélkül”.⁵⁰ Ilyen körülmények között nem volt szükség „kártevők” és „kémek” elleni mozgósításra. De ha az új vonal ugyanabból a környezetből indult volna ki, mint a kirakatper tervezete, akkor arra sem lett volna szükség, hogy egy magasrangú hivatalnokot küldjenek Harkovba, – ebben az esetben mi sem lett volna egyszerűbb, mint lefűjni az egész akciót anélkül, hogy ott próbálják kivizsgálni azt. Helyénvalónak látszik az a feltételezés, hogy az ügyet olyan „nagyurak” fűjták föl, akiknek érdekükben állt külső erőket felelőssé tenni a rezsim kudarcaiért, és hogy a kongresszusi határozatok erőteljes ösztönzésül szolgáltak e törekvések folytatásához. Ezeket megkönnyítette az apparátusbeli korrupciót és bűnözést illető hivatalos retorikában uralkodó zűrzavar is, és minden bizonnyal abban is szerepet játszottak, hogy az év végén elindult egy éberségi kampány.

A kampányt a *Kirov*-gyilkosság kapcsán indították el, amelyet gyakran egy módszeres tisztogatás kezdetének tekintenek.⁵¹ Mindamellet semmi nem mutat arra, hogy a rendszer rendelkezett volna azokkal az eszközökkel, amelyek egy ilyenfajta akció országos szintű kivitelezéséhez szükségesek, mivel ez nagyfokú uniformizáltságot követel meg a biztonsági- és rendfenntartó szervek működésében, olyan szabályozottságot, amelyet ebben az időben lehetetlennek bizonyult kialakítani. A hatóságok által közvetlenül a merényletet követően tett lépések legalábbis nem keltik egy jólszervezett, messzeható célokat kitűző akció benyomását. Több tucat kivégzést rendeltek el egy törvény alapján, amelyet egy héten belül három különböző változatban hirdettek ki, és körülbelül három hétig azon tépelődtek, hogy a merénylő magányosan cselekedett-e, vagy pedig a korábbi baloldali ellenzékkel, illetve egy fehér összeesküvéssel összhangban. Mivel végül úgy döntöttek, hogy a gyilkos egy „baloldali összeesküvés” tagja volt, a tömeges agyonlövéseket még megtorlásnak sem tekinthetjük, hiszen áldozataikat mint fehérgárdistákat végezték ki. Ugyanez a következtetlenség jellemezte a baloldali ellenzéket felelőssé tevő változatot is, amelynek korábbi vezetőit eredetileg tisztázták a gyanú alól, jóllehet ettől függetlenül száműzetésüket helyezték kilátásba, hogy súlyos börtönbüntetést kapjanak egy bírósági tárgyalás után, ami mindazonáltal nem találta őket bűnösnek az állítólagos összeesküvésben való részvételben.⁵²

Ezek a kanyargós lépések egyáltalán nem mutatják egy koherens politika képét, sokkal inkább bizonytalanságot és vitát jeleznek abban a tekintetben, hogyan lehetne a legjobban kihasználni a Kirov ellen elkövetett merényletet. Függelemsértő „nagyurak” könnyűszerrel felhasználhatták az eseményt, hogy minden figyelmet az „ex-trockisták”, az „ellenforradalmárok” és az „osztályidegenek” által jelentett fenyegetésre összpontosítsanak, sikerüket pedig az jelzi, hogy bár ezt már 1935-ben megkísérelték, csak körülbelül egy év múlva sikerült visszatérni a 17. kongresszus irányvonalához. Az irányvonal támogatói megérezhették, milyen veszélyes dolog a rezsim bajait az apparátustól túl messze tekintve keresni. De az uralkodó rétegek tagjai minden bizonnyal azonosultak a rezsimnek a hivatalos propagandában saját magáról alkotott képével, amely

kizárta a tömegek és a pártállam közti konfliktus lehetőségét, és az apparátust a tömegek érdekei legjobb képviselőjeként magasztalta. Ilyen körülmények aligha nyitottak arra lehetőséget, hogy legalább a problémák egy részét ne a rendszer ideális univerzumától idegen tényezőknek tulajdonítsák, és ezt a gyakorlatot pedig még a „nagyurak” legvehemensebb ellenfeleinek is el kellett fogadniuk. Ilyen feltételek mellett viszont bőven nyílt lehetőség a hivatalos irányvonal manipulálására, annál is inkább, mivel a Kirov-ügyet az állítólagos ellenséges elemek elleni akciók igazolására és felnagyítására használták fel olyan esetekben is, amikor az efféle akciókra vonatkozó döntések a gyilkosság előtt születtek.

A hatóságok már jóval a merénylet előtt megkezdték a „nemkívánatos” elemek eltávolítását a legnagyobb városokból azáltal, hogy megtagadták részükre a belső útlevel megadását főként azzal az indoklással, hogy „osztályidegen” származásúak: hivatalos adatok szerint 1934 nyarára 150 ezer embernek kellett elhagynia a területi központokat Ukrajnában.⁵³ A merénylet új lendületet adott a kampánynak, és hozzájárult annak pár hónapig tartó radikalizálódásához: a kiutasításra kijelölt személyeket le lehetett tartóztatni vagy száműzni, köztük korábbi ellenzéki csoportok tagjait vagy szimpatizánsait, sőt, még – úgy tűnik – bíráló megjegyzéseket tevőket is, ami diákokat érintett a legtöbb esetben.⁵⁴ Arra is jó volt a kampány, hogy orvosokat és mérnököket olyan távoli helyekre küldjenek dolgozni, ahová saját szándékukból⁵⁵ soha nem mentek volna, jóllehet a barátságatlan térségekben uralkodó szakemberhiánynak semmi köze nem volt a *Kirov*-ügyhöz. Ugyanilyen módon már a merénylet előtt nyilvánvalóvá vált, hogy sürgősen javítani kell a párt tagnyilvántartási gyakorlatán, amikor fölfedezték, hogy több tízezer párttagkönyv van pártonkívüliek tulajdonában.⁵⁶ De a központi bizottsági határozat, amely elrendelte a pártdokumentumok felülvizsgálását, mivel híven tükrözte az új körülményeket, kiemelte az éberség fokozása és az ellenségétől való „megtisztítás” jelentőségét, s így szabad kezet adott arra, hogy az akció sikeréért felelős hivatlanok keményen fellépjenek a bűnbakok ellen, és módosítsák az eredeti utasítást, amely szerint csupán meg kellett róniuk kollégáikat, akiknek gondatlansága miatt kerülhettek „idegen” és „bűnöző” elemek a pártba, és keletkezhetek kaotikus állapotok a tagnyilvántartási iratokban.⁵⁷

Annál is inkább úgy érezhették, hogy szabad kezet kaptak a hivatali apparátus mobilizálásához a különféle „ellenségekkel” szemben, mivel a *Kirov*-gyilkosság felújította az ostromállapotnak és a bizonytalanságnak a legmagasabb köröket sem kímélő érzését. Különleges bizottsági intézkedéseket vezettek be és hajtottak végre túlbuzgó módon a legfelső vezetőség védelmére, és a jelentések szerint még iskolás gyerekek is vitriolos versikéket énekeltek, amelyek némelyike *Sztálin* halálát kívánta.⁵⁸ Semmiképpen nem a rezsím önbizalmát mutatja, inkább a hatóságoknak azt a félelmét jelzi az, hogy még tiszteletlen megjegyzések is veszélyeztethetik a pártállam tekintélyét, s hogy kampányt indítottak a „*Kirov* elvtárs halálával kapcsolatos ellenforradalmi kifejezések”⁵⁹ ellen. Mindamellettröviddel a gyilkosság után az Orosz Köztársaság Igazságügyi Népbizottsága s a Legfelsőbb Bíróság számára összeállított napirend tükrözte a rezsímet fenyegető valódi veszélyt: 1935-ben azoknak az üléseknek a száma, amelyeknek valamiféle köze volt „ellenforradalmi” vétségekhez, nem érte el a kizárólag a mezőgazdasági kampányokkal foglalkozó ülések számát.⁶⁰

A Kirov-kampány vaktában végrehajtott retorziói minden valószínűség szerint hozzájárultak a Központi Bizottság 1935 május eleji, a rendőrök letartóztatási jogát korlátozó döntéséhez.⁶¹ Ebben az időpontban az Orosz Föderáció Legfelsőbb Bírósága politikai pereket felülvizsgáló testületének egyetlen napon huszont eljárást kellett lefolytatnia.⁶² A tömeges agyonlövetésekért felelős különleges törvénykezést hat hónappal később „kivételesnek” nyilvánították,⁶³ amikor az új főügyész, A. Ja. Visinszkij, a rendőrséget az 1933 májusi irányvonal követésére buzdította, és elítélte a mesterséges ügykonstruálás gyakorlatát csakúgy, mint azt a szokást, amely kizárólag a vádlott beismerő vallomására alapozva tette lehetővé a bűnösség megállapítását. Hangsúlyozva a Főügyészségnek a rendőrségi vizsgálatok feletti ellenőrzési jogát, Visinszkij azt állította, hogy az NKVD-hivatalnokok „az osztályellenség egyelőre leplezetlen védelmezőit” látták azokban az ügyészekben, akik megkísérelték ellenőrizni az általuk szolgáltatott bizonyítékokat. Figyelmeztetett azonban a „formalizmus” veszélyére is olyan „ellenforradalmi vétségekkel” kapcsolatos bizonyítékok feletti vita esetén, amelyek „rendkívüli sajátosságai” miatt megengedhető a bizonyítás kérdésének szabadabb megközelítése. Mindezek ellenére hangsúlyozta, hogy még az ilyen ügyeket is a szabályszerű bünygi eljárás szerint kell kezelni.⁶⁴ Úgy tűnik, időszerűvé vált az előző év óvatosabb irányvonalához való visszatérés, amikor a száműzött parasztok bizonyos csoportjait még jelképes amnesztiában is részesítették: 1935-ben más paraszti törvénysértők is kaptak amnesztiát, csakúgy, mint olyan káderek, akiket sok esetben „szabotőrökként” valójában gyakran az 1932–33-as kampányok idején tanúsított liberális magatartásukért ítélték el.⁶⁵

Míg a Pártban lefolytatott tisztogatást az „osztályidegen” és egykori ellenzéki elemek eltávolítását követelő felhívások kísérték, a ki nem zárt tagok részére kiadott új nyilvántartási lap nemcsak azzal számolt, hogy az illető valamikor egy ellenzéki csoportban tevékenykedett, hanem adott esetben még az Ancien Régime rendőrségével folytatott együttműködésével is.⁶⁶ Elméletben legalábbis, „gyanús” múltú egyéneket csak akkor kellett kizárni, ha eltitkolták múltjukat:⁶⁷ ellenzéki mozgalmak önkritikát gyakorolt egykori vezetői is megtarthatták fontos pozícióikat, ideértve a központi bizottsági tagságot, és egyiküket sem támadták meg sem a „pártdokumentumok felülvizsgálása”, sem az ezt folytató akciók során. Az egyetlen olyan magas állású hivatalnok, akit ebben az időben látványosan menesztettek, nemcsak hogy semmiféle „idegen” vagy ellenzéki háttérrel nem rendelkezett, de politikai múltja feddhetetlen és proletár jellegű volt. Az államhatalom legfelsőbb szerve elnökségének titkárát, A. S. Enukidzét eredetileg csak áthelyezték a Transzkaukázusi Föderáció Központi Végrehajtó Bizottságának elnökévé. Külföldi diplomaták, akik szemében ez nem rangvesztést jelentett, nem nagyon értették, hogy miért halasztják időről-ídrőre Enukidze ünnepélyes beiktatását.⁶⁸ Az a tény, hogy Enukidze sorsáról két hónap alatt tudtak csak dönteni, nem könnyű vagy egyhangú döntéshozatal jele. Amikor egy plénum végülis kizárta őt a Párt Központi Bizottságából, a lépést „politikai és erkölcsi lezüllésével” indokolták, amely miatt „osztályidegenek”, akiket Enukidze a vád szerint az Össz-szövetségi Központi Végrehajtó Bizottság titkárságán oltalmazott, manipulálhatták őt.⁶⁹

Az ügy következménye egy nyilvánosságra nem hozott központi bizottsági határozat volt, amely meghirdette a tagok kollektív felelősségének elvét az adminisztratív szervek pártszervezetei esetében, „szabálytalanságokért, hűtlen kezelésért, (hatalmi) visszaélésekért és bürokratizmusért”, s figyelmeztetett, hogy az ilyen cselekedeteket eltűrő pártaktivisták büntethetők.⁷⁰ *Enukidze* kizárásának első nyilvános magyarázata hangsúlyozta, hogy a lépés a 17. Kongresszus azon határozatának gyakorlati alkalmazása volt, amely szerint „személyekre való tekintet nélkül meg kell büntetni... az öntelt vezetőket... az olyan embereket, akik hozzászórtak ahhoz, hogy a szovjet állam törvényei és más hasonló dolgokat családi ügyekként kezeljék...”⁷¹ A „nagyurak” mindamellert rövidesen megkönnyebbülhettek, mivel az ügy magyarázata hamarosan az éberség fokozására is felhívta a figyelmet „ellenforradalmárok”, „kulákok” és „trockisták” a pártállamba való „beszivárgása” miatt.⁷² Bár ez esetet ürügyül használták egy apparátusbeli korrupcióellenes tisztogatás elindítására, a gyakorlatban ezt soha nem folytatták le, minden valószínűség szerint az éberségi kampány miatt.⁷³ Mindamellert a „nagyurak” megzabolozására tett erőfeszítések nem értek véget. Kevesebb mint három héttel *Enukidze* bukását követően a Központi Bizottság hosszú listát publikált egy területi vezetőség fogyatékoságairól: egyebek közt bűnösnek találta abban, hogy kérdereit megkülönböztetés nélkül bünteti, és büntető intézkedések láncreakcióit indítja el. A vezetőség szembeszegült a központi ellenőrző szervek intézkedéseivel, és rutinszerűen menesztette azokat a tisztségviselőket, akiknek jelölése a Központi Bizottság előjoga volt.⁷⁴ Moszkva okkal panaszkodhatott, hogy csápjai még a regionális központokig sem érnek el.⁷⁵ Annál is inkább, mert egy bizalmas körlevélben még azt is be kellett ismernie, hogy csak most, a „pártdokumentumok felülvizsgálása” során „kezd(ett) valóban rájönni a vezető pártkáderek összetételére” regionális és helyi szinten.⁷⁶ Bár ez sem volt lebecsülendő eredmény, a „felülvizsgálat” nagyon rendszertelen módon zajlott, és felfedte az apparátus képtelenségét arra, hogy egy országos kampányt egységes és ellenőrizhető módon folytasson le.⁷⁷

A tisztogatás eredményeiről készített hivatalos jelentés nem mulasztotta el megemlíteni, hogy a Párt „megtisztult az ellenséges és idegen elemektől (és) az ellenforradalmár trockistáktól...”⁷⁸ de a korábbi gyakorlattal ellentétben nem közölt részleteket a kizárt „ellenségekről”. A Szmolenszk városából származó adatok (ahol az áldozatok száma az országos átlagnál valamivel magasabb volt) arra utalnak, hogy azonkívül, hogy sok embert űztek el nagyon is ingatag vádak alapján, a kis számú „ellenséges” elemek és a párttagságra méltatlannak találtak közt a hivatalnokok és a pártveteránok zavarbaejtően nagy száma miatt volt Moszkva ilyen diszkrét. Több szmolenszki aktivistát zártak ki „erkölcsi lezüllés” és büntetett előélet miatt (a kizártak sorrendben 7, illetve 11,6 százaléka), mint amennyi állítólagos ellenséget és trockistát együttvéve (6,5 százalék). Ami az utóbbiakat illeti, egyiküket sem marasztalták el más vétség miatt, mint hogy kapcsolatot tartottak fenn gyanúsnak tekintett elemekkel, vagy hogy valamikor ellenzékiek voltak, és nem buzgólkodtak ezt követően az ellenzéki vélemények kritikájában. Még az állítólagos „osztályidegen és ellenséges” kapcsolataikat eltitkolók száma is kisebb (21,8 százalék) volt, mint azoké, akiket „politikai megbízhatatlanság” vagy a „Párt érdekeinek elárulása” címén zártak ki (27,9

százalék). A szmolenszki kizártak 55,2 százaléka hivatalnok volt, és 11,4 százalék 1922 előtt lépett be a pártba.⁷⁹ Régi párttagoknak nagy esélyük volt fontos pozíciókat elfoglalni a párhierarchiában, ahol a szenioritás alapelv volt a vezető tisztségek betöltésénél.⁸⁰ Elszórt adatok azt mutatják, hogy a helyzet más területeken is hasonló volt: Asztrahányban a tisztogatás során kizártak több mint 77 százaléka „sikkasztó, pártfegyelem ellen vétő és erkölcsileg züllött emel”, Irkutzkban pedig 9 százaléka pártfunkcionárius volt.⁸¹ Az egész országban körülbelül hatvanezer megbízhatatlan aktivista és tizenötezer „erkölcsileg züllött” személy volt a 215 ezer kizárt párttag között, amely szám körülbelül 120 ezer hivatalnokot és 25 ezer veterán tagot foglalt magában, szemben 14 ezer „ellenséggel” és „trockistával” – a *Kirov*-gyilkosságot követő „ellenforradalmi dalokat és anekdotákat terjesztők” elleni akció több mint kétszer annyi „ellenséges elemre” sújtott le, mint a pártbeli tisztogatás.⁸²

1936 elejére bizonytalanná vált, ki is fenyegeti a rezsimit, amikor hivatalosan bejelentették, hogy a párt megtisztult, és a társadalom egészében is csak egy jelentéktelen és reménytelenül elszigetelődött kisebbség tekinthető ellenségesnek.⁸³ A régi problémák mindazonáltal fennmaradtak. Jelentős ellenállás mutatkozott a Sztahanov-kampánnyal szemben, amely időnként az élmunkások és mintá kolhoznyíkok elleni erőszakban nyilvánult meg.⁸⁴ Annal ellenére, hogy szavakban támogatták a kampány céljait, sok műszaki káder és gazdasági vezető mindent megtett akadályozása érdekében, s jóllehet, mesterkedéseiket kezdetben elnézték, miután Moszkva elégedetlennek mutatkozott, a párthivatalnokok készen mutatkoztak egy látványos, bár szélsőséges büntetőakcióra.⁸⁵ Jelentős direktívák végrehajtását sem bizonyult könnyebben biztosítani a korábbi állapotokhoz képest: hivatalosan is be kellett ismerni, hogy a Párt Ellenőrző Bizottsága (az a szerv, amelynek elvileg a 17. kongresszus határozatainak gyakorlati alkalmazásáról kellett volna gondoskodnia) nem volt hatékony, és hogy munkáját sikeresen akadályozták a területi vezetőségek.⁸⁶ A területi, sőt még a helyi testületek is folytatták azt a gyakorlatot, hogy menesszék a Központi Bizottság által kijelölt vezetőket, és elmulasztottak eleget tenni kötelezettségüknek, hogy tevékenységükről Moszkvának jelentést tegyenek.⁸⁷

A rezsimnek a valódi „ellenségek” kiletét illető bizonytalansága tükröződik az olyan személyekkel kapcsolatos központi bizottsági utasításokban is, akiket a tisztogatás befejező szakaszában kellett kizárni, mivel az idevonatkozó dokumentumok azt hangsúlyozták, hogy a fő feladat a passzív tagok kizárása, akik „nem érdemlik meg a kommunista megtisztelő címét”.⁸⁸ A helyi vezetőségek azonban olyan lendülettel láttak hozzá a nem eléggé lelkes aktivisták kiválogatásához, hogy a Központi Bizottságnak tiltakoznia kellett a túlkapások ellen, amelyek bizonyos területeken a megvizsgált tagok 5–8 százalékának kizárásához vezettek.⁸⁹ A Központi Bizottság megkísérelte a kizártak számának limitálását, elítélte a vezető káderek önkényét, és helytelenítette a magas állású hivatalnokok visszaéléseinek és korruptségének eltitkolását, miközben a párhierarchia legalsó rétegeit válogatás nélkül büntetik.⁹⁰ Annyira nyilvánvalóvá vált, hogy sok kizárt aktivista a területi és helyi vezetőségek túlbuzgóságának esett áldozatul, akik látványos eredményekkel akarták „éberségüket” demonstrálni, hogy az 1936-os tisztogatás még véget sem ért, amikor a Központi

Bizottság az 1935–36-os időszakban kizártakat fellebbezésre biztatta, és elrendelte ezeknek az ügyeknek a felülvizsgálatát.⁹¹ A múltbeli gyakorlattal éles kontrasztban közölték, hogy a kizárássra még az sem elegendő ok, ha valaki eltitkolta társadalmi származását.⁹²

Az új irányvonal nemcsak a pártot érintette, hanem az egész társadalomra vonatkozott: 1936 tavaszán törvényellenesnek nyilvánították, ha valakit kizárólag „idegen” vagy „gyanús” eredete alapján diszkriminálnak vagy bocsátanak el.⁹³ A hivatalnokok látványos „éberségének” elítélése a rezsim problémáinak szokatlanul őszinte feltárásában kulminált, valamint abban a figyelmeztetésben, amely óvott attól, hogy a törvényeket „akármelyik bürokrata önkénye” váltsa fel.⁹⁴ „Bizonyos hivatalnokok sajátos módon értelmezik a Pártnak mint a szovjet állam vezető erejének jelentőségét: számukra minden megengedett – a pártapparátus minden. Innen származik a szovjet törvények iránti lenézésük és a magasabb szervek döntéseivel szembeni semmibevevő magatartásuk”.⁹⁵ Ez az elemzés és a priori gyanús elemekkel kapcsolatos hivatalos gondolkodás felülvizsgálata elválaszthatatlan volt az „ellenség” kilétét és káros cselekedeteinek mibenlétét illető növekvő bizonytalanságtól. Úgy tűnik, a tárgyalt időszak kirakatperének forgatókönyve tapogatózás volt a visszaélések feltárási módjának megtalálására. A vádlottakat, akik a helyi lakosság között gyakorlatilag élet-halál urai voltak egy messzi északi helység adminisztrátoraiként, két orvos megöléséért vonták felelősségre, akik a bennszülöttek védelmére kelve szembeszálltak velük. A hivatalnokok a helyi előkelőségek kis csoportjának jóváhagyásával és a helyi párttitkár védelme alatt jártak el, akit az ügy szerint később kellett volna bíróság elé állítani.⁹⁶ Minden arra vall, hogy a tárgyalással precedenst akartak teremteni. Minthogy a bűneset az ország egy távoli vidékén zajlott le, nem tudott róla a közvélemény: sajtóbeli szerepeltetésének nem lehetett más oka, mint az a szándék, hogy felhívják a figyelmet a bűnelkövetők egy veszélyes csoportjára. Ilyen vagy olyan formában, a fő vádak némelyike az év végén ”nép ellenségek” elleni vádként bukkant fel. De az „ellenségek” utáni vadászat 1936 tavaszán még nem volt napirenden, és semmi jel nem mutat arra, hogy egyetértés lett volna magas helyeken kilétüket illetően, amikor végre „újrafelfedezték” állítólagos veszélyességüket.

Még ha időnként meg is említették, hogy a hivatalnokok látványos ébersége elterelheti a figyelmet a valóban „ellenséges” elemekről, az utóbbiak ellen 1936 első öt hónapja folyamán semmiféle kampány nem folyt, az apparátust érintő heves kritika pedig a hiányosságokat vagy visszaéléseket soha nem a „felforgató” akcióknak tulajdonította. A „trockisták” elleni támadások hirtelen felújítása 1936 júniusában döntő fordulatot jelzett, annál is inkább, mivel ez akkor történt, amikor a hivatali visszaélések feltárása intenzívebbé vált, és egybeesett egy kísérlettel, hogy a párttagság legalsó rétegeit mozgósítsák az önkényeskedő helyi hatalmasságok ellen.⁹⁷ Az új körülmények között mi sem volt egyszerűbb annál, mint a rezsim összes problémáját az 1935–36-os tisztogatásokat átvészelt volt ellenzékiek „felforgató” tevékenységének tulajdonítani és látványos hajtvadászatot indítani „rejtőző ellenségek” ellen, a Központi Bizottság azon erőfeszítése ellenére, hogy a kampányt „a Párt és az állam vasfegyelme ellen nyíltan vagy titokban vétők, a renegátok, a karrieristák, a haszonlesők (és) az erkölcsileg züllöttek”⁹⁸ ellen használja fe. A hivatali

visszaélések és a „trockisták” elleni mozgósítási kampány nyilvánvaló összegegyeztetetlensége azt jelzi, hogy az „ellenségek” kilétéről és ártó cselekedeteik mibenlétéről még a pártállam legfelsőbb testületeiben is megoszlottak a vélemények.⁹⁹

Az 1936-os augusztusi kirakatpert, amelyet annak ellenére rendeztek meg, hogy fővádlottai hivatalos nyilatkozatok szerint már az éberségi kampány kezdetére elnyerték méltó büntetésüket, lázas sietséggel szervezték meg. A legfontosabb vádlottak előzetes kihallgatásai június közepe körül kezdődtek, és két héttel a vizsgálat befejezése előtt a Központi Bizottság egy körlevelet küldött szét vezető hivatalnokoknak, olyan gyanúsítottakra és vádpontokra hivatkozva, amik nem jelentek aztán meg a per folyamán.¹⁰⁰ Mivel egy vádlott sem töltött be vezető posztot, a legismertebbek 1934 vége óta börtönben voltak, a vádak pedig az állambiztonság és bizonyos vezetők élete elleni homályos összeesküvéseket „fedtek fel”, a tárgyalás semmiképpen nem a hivatali visszaélések elleni állami propaganda céljait szolgálta. Mindamellet a fővádlottak valamikor a rezsim magas tisztségeit töltötték be: perük és agyonlövésük az „ellenséggel” való könyörtelen bánásmód jele volt, tekintet nélkül státuszukra vagy múltbeli érdemeikre; valamint annak jele, hogy az „ellenséges” elemek azonosítása élet és halál ügyévé vált. Az a tény, hogy a pártállam legfelső körei is részt vettek a volt ellenzékieket „ellenségként” megjelölő kampány körüli huzavonában, arra utal, hogy a kampány tétje kezdettől fogva világos volt, és még a vezető tisztségviselők sem érezték magukat biztonságban. Az augusztust követő ellenmanőverek, az éberségi hullám fékezése és az „ellenséggel” kapcsolatos irányvonal újradefiniálása azt jelzik, hogy a kampányt szorgalmazó körök aggodalma megalapozott volt: november végére ismét rendeztek egy kirakatpert, amely átrajzolta a hadjárat célpontjának profilját.¹⁰¹

Ezt az ügyet Novoszibirszkben tárgyalták, és jöllehet, a vádlottak némelyike a múltban trockista volt, midannyian egyben egy nyugat-szibériai bánya vezetői és műszaki káderei is voltak. Bár a vádiratban szerepelt a kormányfő és egy területi párttitkár élete elleni összeesküvés, ez a per teljesen különbözött az augusztusitól. Az „összeesküvőket” halálos kimenetelű munkahelyi balesetek előidézésével is vádolták, és nyilvánvaló az eljárás anyagából az is, hogy a „népgazdaság tönkretételének” állítólagos szándékától függetlenül is néhányukat csakugyan felelősség terhelte a veszélyes munkakörülményekért.¹⁰² A novoszibirszki tárgyalás üzenete emlékeztetett a távoli északi helység tisztségviselőinek esetére: a tömegek alapvető érdekeit semmibe vevő személyek is megbújnak az apparátusban. Távolról sem lelkesedett mindenki azért, hogy az „ellenségekkel” szembeni hajtóvadászat ilyen irányt vegyen, amit legjobban az mutat, hogy már a per kezdete előtt manőverek indultak annak érdekében, hogy a figyelmet a veszélyes elemek egy másik kategóriájára irányítsák.

Az egyik novoszibirszki vádlott német mérnök volt. Habár november elején vették őrizetbe, nem tettek róla említést egy hét múlva abban a TASSZ-jelentésben, amely német állampolgárok egy csoportjának letartóztatásáról adott hírt, akiket „államellenes tevékenységgel” gyanúsítottak, sem pedig abban a cikkben, amelyik a tárgyalás előestéjén jelent meg „német fasiszták bűnös tevékenységéről a Szovjetunióban”¹⁰³. A cikk tíz Leningrádban és Moszkvában letartóztatott személyt nevezett meg, akiket egy kivétellel

röviddel a novoszibirszki mérnök őrizetbe vételét követően tartóztattak le.¹⁰⁴ Pártsejtek szervezésével, fasiszta nézetek terjesztésével, kémkedéssel, szabotázscelemek és szovjet vezetők elleni terrorista merényletek előkészítésével vádolták őket. Amikor a cikk megjelent, a német nagykövetséget már tájékoztatták a mérnök elleni vádakról és perének időpontjáról.¹⁰⁵ A leningrádi és moszkvai letartóztatásoknak nyilvánvalóan semmi közük nem volt a novoszibirszki ügyhöz. Az utóbbi tárgyalása még meg sem kezdődött, amikor a külügyi népbiztos tájékoztatta a német nagykövetet több moszkvai és leningrádi letartóztatott vallomásáról, akik beismerték a törvényellenes szervezkedésre, kémkedésre és terrorizmusra vonatkozó vádakot.¹⁰⁶ Decemberre hírek keringtek egy közelgő kirakatperről tíz német vádlottal és „határozottan idegengyűlölő tendenciával”, s sajtókampány indult a közvélemény megdolgozására több országot érintő náci felforgatásról szóló cikkekkel.¹⁰⁷ A kormányfő megnyugtatta a német nagykövetet, hogy ha a bizonyítottan „súlyos bűnösöket” el is ítélik, a Népbiztosok Tanácsa úgy döntött, hogy az ügyet nem fogják „felnagyítani”.¹⁰⁸

E döntés ellenére körülbelül tíz nap múlva három Leningrádban letartóztatott személyt Moszkvába szállítottak, kitűnő élelmezésük és a velük szemben alkalmazott humánus bánásmód pedig azt jelezte, hogy kirakatper készül ellenük.¹⁰⁹ A vádak, amelyeket kénytelenek voltak beismerni, igazolták a moszkvai pletykákat: fasiszta propaganda terjesztésével és kémkedéssel vádolták őket, különösen pedig azzal, hogy mindezt a német konzul megbízásából tették – amint ezt hivatalosan az utóbbi tudomására is hozták. Bár minden előkészület megtörtént a forgatókönyv lejátszására, a németeket végülis visszaszállították Leningrádba, ahol több mint egy évig tartották őket ítélet nélkül börtönben, míg az ugyanabban a hullámban letartóztatottak legtöbbször 1937 augusztusára kiutasították az országból.¹¹⁰ Mindamellet 1937 januárjában sor kerül egy „Nagy Moszkvai Perre”, ahol egy német állampolgár is tanúskodott szabotázsról – történetesen őt is a novoszibirszki rendőrség tartóztatta le, a mérnökkel egyidőben.¹¹¹ A „külföldről jövő felforgatás” középpontba állítása helyett a tárgyalás a Novoszibirszkben kidolgozott témákra koncentrált. A fővádlottként szereplő, különböző népbiztoságokhoz tartozó vezető tisztségviselőket a „szabotőr” káder szerepébe kényszerítették, akiknek bűnlajstromában az apparátus szokásos vétségei szerepeltek. Azt a vádat is felhozták ellenük, hogy emberéletek tucatjait követelő baleseteket tervelték ki. Habár hazaárulásuk tényét bizonyítani hivatott obskurus akciók nem feltétlenül hatottak meggyőzően, más vádak könnyűszerrel felidézheték a tömegek napi tapasztalatait. A per fő veszélyként korántsem marginális ex-ellenzékiet vagy külföldi kémeket jelölt meg, hanem olyan képet rajzolt a „népellenségről”, amelyre nem volt nehéz ráismerni a szovjet mindennapokban.¹¹²

De semmi jel nem mutatott arra, hogy lehetővé váljék egy egységes irányvonal kialakítása az „ellenséggel” kapcsolatban. A kifejezés különböző értelmezéseit egymásnak ellentmondó deklarációk és politikai lépések legitímálták, amelyek mindegyikét a hatóságok kezdeményezték, beleértve a pártállam legfelsőbb testületeit is. A propaganda kirohanásai a „kétkulacos trockisták” ellen és az „ellenzékiek kiemelt helye a kirakatperek áldozatai között és az „ellenforradalmi trockista összeesküvésre” utaló vádak széles teret kínáltak a kampány olyan személyek ellen fordítására, akiket múltjuk vagy személyes

kapcsolataik miatt „ellenségként” lehetett megbélyegezni. Az 1936 eleji intézkedéseket érvénytelenítve az éberségi kampány azon probléma foglyává vált, amelynek megoldását keresték akkor: az adminisztráció ellenőrizhetetlen működésének és hivatalnoki kar önkényének. Az „ellenséges” tevékenységek „újrafelfedezésének” tulajdonítható, hogy a kutatás kaotikus boszorkányüldözéssé fajult, amelynek inkább bűnbakok, mint „hatalmukkal visszaélő nagyurak” estek áldozatul. A dolgok ilyen állását észre kellett hogy vegyék az 1936 eleji irányvonal hívei is. Ennek ellenére semmi jel nem mutat arra, hogy megkísérelték volna felszámolni a hivatalos irányvonal kétértelműségét. Habár az 1936 augusztusi éberségi offenzíva beszüntetésekor elítélték a túlkapásokat,¹¹³ az ellenőrizhetetlen hatalmasságok ellenségei a hivatalos retorika áthangszerelésével és az „ellenség” profiljának átrajzolásával vágtak vissza. Bizonyára nem voltak illúzióik annak lehetőségét illetően, hogy korábbi stratégiájukat ismét az apparátusra lehessen erőltetni, ami igen leleményesnek bizonyult kezdeményezéseik manipulálásában. Emellett az elitnek saját magát a társadalmi érdek letéteményeseként bemutató énképe a hivatalnoki kart arra motiválta, hogy saját visszaéléseit a rendszertől elidegenedett vagy azzal ellenséges elemek működésének tudja be.

Az éberségi kampány manőverei és ellenmanőverei számos ürügyet szolgáltatott hivatalukkal visszaélő tisztviselők, valamint különféle bűnbakok üldözésére és letartóztatására, és olyan taktikák vagy ellenlépés kidolgozására készítettek, amelyek eredete és mozdulatai különböző területek, helységek és adminisztrációk körülményeitől függtek. A hatóságoknak távolról sem volt világos képük a helyzetről. Az, hogy az 1936 augusztusi kampány helyi áldozatairól felmérés készítését kellett elrendelni,¹¹⁴ nem látszik jelezni, hogy mértékét és kimenetelét bárki is előre látta volna. Felsőbb szinteken sem voltak könnyebbek vagy koordináltabbak az akciók. Egy hónappal azután hogy a külügyi népbiztos felfedezte a moszkvai és leningrádi német letartóztatottak vállomásait, intézménye leningrádi képviselője képtelen volt közölni a letartóztatottak elleni pontos vádakát.¹¹⁵ A Külügyi Népbiztosságnak több mint három hónapba telt annak megállapítása, hogy az 1937 januári kirakatperben kihallgatott német tanú valóban német állampolgár, de még ennyi idő sem volt elegendő annak tisztázására, hogy őrizetben áll-e.¹¹⁶ Nem csoda hát, hogy alacsonyabb szintű tisztviselők szerint az volt a per tanulsága, hogy szemmel kellett tartani a munkásokat.¹¹⁷

Mivel még a legfelső testületek is az „ellenségekkel” kapcsolatos irányvonal manipulálására kényszerültek, és minden intézmény ellentmondásos intézkedések befolyása alatt állt, nem lehetett szó egy gyors büntetőexpedíció beindításáról. Ezt magas helyeken is felismerték: a „Népellenesség” képének kidolgozásával egyidőben a Központi Bizottság nevében mozgósították a párttagság legalós rétegeit a helyi hiányosságok és „szabotőrök” leleplezésére.¹¹⁸ Moszkva hatékony kontrollmechanizmusok létrehozására irányuló erőfeszítéseinek kudarcra nem enged arra következtetni, hogy képe lett volna más alapon azonosítani „ellenséges” tetteket és elemeket, mint múltjuk – azaz a legjobb ürügy a tisztogatás manipulálására – vagy posztjuk, ami nem adhatott megbízható információt tevékenységüket illetően. A rendőrség is buzgóan részt vett az „ellenség” azonosításának módja körüli sakkhúzásokban, és az ő

soraikban is akadtak „felforgatók”, különösen az alsóbb rendőri szervezetekben, amelyek vezetői a helyi elit tagjaiként maguk is gyakran közreműködtek a hatalmi visszaélésekben és ezek eltussolásában.¹¹⁹ Mindazonáltal ésszerűnek tűnhetett, hogy – mivel az egyszerű párttagok és káderek nem szívesen teszik ki magukat a feljebbvalóik fegyelmező lelkesedése és „ébersége” által jelentett fenyegetésnek – készek lesznek legalább a legkirívóbb „felforgató” esetek leleplezésére, és hogy sok tisztségviselő úgy próbálja majd a „bűnrészesség” vádját elkerülni, hogy maga „leplezi le” tévelygő kollégáit. Ez az elvárás motiválhatta azokat a Központi Bizottság Plénuma által hozott határozatoknak a támogatóit, amelyek minden párttiszttségviselő azonnali újraválasztását rendelték el, egészen a területi és köztársasági vezetőségekig terjedően, és nemcsak titkos szavazásról és bármely jelölt megbuktatásának jogával rendelkeztek, hanem felhatalmazták az alsóbb testületeket, sőt az aktivisták vagy káderek közgyűléseit is, hogy elmozdítsanak olyan funkcionáriusokat is, akiknek jelölése a múltban magasabb szervezetek, akár a Központi Bizottság előjoga volt.¹²⁰

Ez a számítás nem bizonyult teljesen tévesnek: sok helyen készen állt a tagság az „antibolsevik” gyakorlat elítélésére és tisztségviselők leváltására. De az utóbbiak nem késlekedtek ellenakcióikkal, és „leleplezett” társaikat más vezető posztokra mentették át, akadályozták a titkos szavazást vagy meghamisították eredményét, vagy „ellenségnek” nyilvánították illetve megfélemlítették a makacs bírálókat. Bár a mozgósítási kampány értelmi szerzői kezdetben elleneztek az ilyen lépéseket, az egyszerű párttagok radikalizálódása miatt stratégiájuk felülvizsgálatára kényszerültek. A sajtóból eltűnt a kampánnyal való szembeszegülés éber kritikája, amint a társadalmi ellentét nyílt megnyilvánulásai váltak érezhetővé a választói gyűléseken, minden valószínűség szerint főként nagyüzemekben, ahol a tisztségviselők egy szót sem mertek szólni az őket „barbár bürokratáknak” bélyegző bírálók ellen. Jellemző módon a mozgósítás propagátorai azonnal készen álltak visszakozni, amint a kampány felidézte az apparátus és a tömegek nyílt összeütközésének veszélyét, és a kezdeményezését a területi és helyi vezetőségekre hagyták, amelyek pártfogoltjaik többségét át tudták menteni. Talán semmi nem mutatja jobban a pártállamban dúló konfliktus intenzitását és ennek magas tétjét, mint a választási kampány „győzteseinek” kísérlete az „ellenség” szó újradefiniálására, hogy a tisztogatást azok ellen fordíthassák, akik szakítást próbáltak provokálni a párt apparátusa és tömegei között. De ezek a manőverek ellenlépéseket váltottak ki, amelyek abban a „felfedezésben” kulmináltak, amely szerint fontos tisztségviselők és magas testületek védelmét élvezve, sok „rejtett ellenségnek” sikerült magát újraválasztatnia. Ez ürügy alatt indult új kampány 1937 júniusában, amely a végletekig fokozta az apparátus saját maga ellen folytatott küzdelmének káoszát és brutalitását.¹²¹

Bár a megelőző hónapok során sem volt hiány letartóztatásokban, és sok tisztségviselőt „lepleztek le” „ellenségként”, csak ettől a ponttól vált általánossá a bebörtönzés és kivégeztetés lehetőségével való nyílt zsarolás a pártállamban annak nyomán, hogy a központi Bizottság nevében közvetlenül beavatkoztak területi testületek ügyeibe, amelyeknek vezetőit „ellenséges” intrikák vádjával véglegesen elmozdították, alsóbb szerveikből pedig kiszarolták, hogy soraikban „szabotőröket” leplezzenek le.¹²² Jellemzően mutatja a kampány irányítóinak véleményét a rendőrség megbízhatóságáról, hogy még ebben a fázisban is a

pártszervektől, valamint a vezető vállalati vagy közigazgatási testületek legfelső párttestületeitől várták az „ellenségek” felderítését. Bár ez az elrendezés csökkentette annak veszélyét, hogy a tisztogatás nyílt társadalmi konfliktusba csapjon át, egyúttal kizárta a pártgyűlésekből az egyszerű aktivistákat, akiktől a leginkább várható volt a „nagyurak” elleni kritika. Mivel a „szabotőrök leleplezésének” esetleges kudarca a gyárigazgatókat, a közigazgatás vezetőit és a vezető testületek pártszerveinek tagjait egyaránt az „ellenség oltalmazásának” gyanújába keverte, mindenáron kellett néhányat találniuk. De ahelyett, hogy az apparátus saját visszaélései elleni harcát segítették volna, az új helyzettel járó nyilvánvaló veszély arra készítette a tisztségviselőket, hogy a legsebezhetőbbek ellen indítsanak új kampányt: azok ellen, akiket hivataluk vagy kapcsolataik a priori gyanússá tettek az adott körülmények között, és mint általában, azok ellen, akiknek múltja vagy személyes kapcsolataik jó ürügyet szolgáltatnak „ellenséges elemmé” nyilvánításukhoz.

Kezdeti habozás után a káderek hozzáálltak kollégáik „leleplezéséhez” mindenfajta valós és vélt veszély alapján. Olyan direktívák nyomása alatt cselekedtek, amelyek egy egyre inkább érthetetlenül váló politikai irányvonal „szabotőrjei” elleni helyi kirakatpercek rendezésére szóltattak fel, és olyan légkörben, amelyben szokásossá vált letartóztatással fenyegetni még akkor is, ha olyan feladatok megoldásáról volt szó, amik megoldhatatlannak bizonyultak a múltban.¹²³ Lehetetlenné vált szemet húnyni a „leleplezés” következményei felett, s egy aktivista meggyőződésében, miszerint a Pártból való „kizárás maga az agyonlövés”,¹²⁴ bizonyára sok olyan viharos gyűlés résztvevője osztozott, amelyekben hibákat és elkövetőiket kellett azonosítani. Minthogy a párttagok kollektív felelősségének elve a szabálytalanságokért és a hatalmi visszaélésekért semmiféle érezhető változást nem okozott 1935-ös bevezetése óta, hiábavaló volt elvárni, hogy az ilyen elv alapján folytatott zsarolás pánikszerű önvédelmi akciókon kívül bármi más eredményezzen. Exponált káderek és „gyanús” múltú emberek leleplezésén kívül sok tisztségviselőnek nyílt lehetősége arra, hogy a vezetése alatt álló hivatalok, vállalatok, kolhozok „tisztogatásával” bizonyítsa „éberségét”.¹²⁵ Olyan helyzet alakult ki 1937 őszére, amelyben egy helyi rendőrfőnöknek nem akadt jobb érve annak a gyanúnak a cáfolatára, hogy összejátszott „szabotőrökkel”, mint az általa letartóztatott 120 „bűnöző és szovjetellenes elem”¹²⁶. Nem csoda, hogy körülbelül ugyanebben az időben a Moszkvai Városi Bíróság valamennyi fellebbezési tanácsának naponta 150 ügyet kellett felülvizsgálnia, és hogy az egyik bíró még azt a kérdést is feltette, vajon nem „ellenséges” manőverek-e az igazságszolgáltatás túlterheltségének okai.¹²⁷ Bárkit gyanúba lehetett fogni gyakorlatilag bármi miatt, és jó alkalom nyílt régi adósságok törlesztésére is, minden tekintet nélkül a következményekre és gyakran talán riválisok intrikáit megelőzendő.

A kampány természete elkerülhetetlenné tette, hogy a „leleplezett ellenségek” közt viszonylag nagy számban legyenek tisztségviselők. Mivel fontos tisztségek betöltésénél a pártban a kötelező szenioritás elve érvényesült, a „kárvetők” közt sok veterán párttag volt, akiknek hosszú pályafutása rengeteg ürügyet kínált „kompromittáló” gesztusok vagy kapcsolatok felfedezésére múltjukban, s akiknek pozíciója sebezhetővé tette őket, s gyanúsíthatóvá is a hivatali ballépések, felsőbb szervek ellenőrzésének akadályozása különböző

visszaélések vádjával, valamint azzal a váddal szemben, hogy részt vesznek az „ellenségekkel szembeni harc” manipulálásában. A tisztogatás során leváltott tisztségviselők közül sokan voltak felelősek az apparátus visszaéléseiért, de semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy vádlóik ártatlanabbak lettek volna. Mindössze kevésbé aggályosak vagy sikeresebbek voltak a konjunktúra kihasználásában, bár később ők is áldozatul eshettek előreláthatatlan fordulatoknak. Az áldozatok döntő többsége nem tartozott a hivatali testülethez, és csak annyi közül volt az apparátus vétségeihez, hogy őket szemelték ki „ellenséges elemeknek” olyan nézeteik vagy cselekedeteik alapján, amelyek állítólag ténylegesen eltértek a múltban bármikor a rezsim normáitól, vagy társadalmi hététerük, „leleplezett” vagy „gyanús” rokonaik, barátaik, munkatársaik, ismerőseik miatt, vagy esetleg mert valamelyik hatalmasság buzgón látványos eredményét akarta mutatni az „ellenségekkel” szembeni kemény fellépésnek. Bár nagyon hiányos dokumentációval rendelkezünk ezekről a közrendű áldozatokról, nyomon tudjuk követni az egyszerű polgárok elleni keresztshadjáratot, mivel adataink vannak egy különösen sebezhető csoportról, a külföldiekről.

Gyakran tartóztattak le és ítélték el német állampolgárokat különböző vádak alapján, állítólagos „ellenforradalmi” vétségekért is. A szovjet börtönökben őrzött német foglyok száma 1933 ősze után csökkent, és 1935 elejére elérte a 37 főt¹²⁸, hogy soha nem legyen ilyen alacsony ezután több mint húsz éven át. Az 1935-ös gyors emelkedésért minden bizonnyal a „Kirov-hullám” volt a felelős: augusztusra több mint hatvan német volt börtönben, és az év vége felé a hatvanhét őrizetesből huszonkilencet politikai okokból vagy „kémkedésért”¹²⁹ tartottak őrizetben. A német letartóztatottak száma a következő tavaszra ötvenháromra csökkent, de még mindig huszonhárom „ellenforradalmár” volt köztük.¹³⁰ A bebörtönzött németek száma folyamatosan emelkedett: 1936 októberére hatvanan, 1937 januárjára nyolcvannyolcan, áprilisra kilencvenhármán lettek.¹³¹ A német nagykövetség nem győzte nyilvántartani az őrizetben lévőket, mivel – bár erről megegyezés volt – a szovjet hatóságok általában nem értesítették a letartóztatásokról a legközelebbi német konzulátust. Ha egyáltalán érkezett hír a letartóztatásokról, azt általában családtagok vagy ismerősök hozták, és bizonyos időbe telt, amíg megérkeztek, míg politikai menekültek letartóztatásáról az esetek többségében senki nem tudott. Mindamellett az adatokból általános képet lehet alkotni a kampány alakulásáról.

Az 1936 októberére és 1937 májusa közt letartóztatott hetvenhat emberből huszonnyolc az „ellenség” szó novemberi újradefiniálási kísérletének esett áldozatul, tizenötöt pedig februárban vettek őrizetbe,¹³² valószínűleg a januári kirakatperre történt reakcióként. Mindnyájukat „kémkedéssel” vagy „ellenforradalmi” tevékenységgel vádolták, mint gyakorlatilag minden 1936 után őrizetbe vett német állampolgárt. A letartóztatások száma február után csökkent (márciusban tíz, áprilisban kilenc, májusban pedig hat)¹³³ – a párton belüli választások idején szemmel láthatóan csillapult a „külföldi ügynökök” elleni fellépésre buzdító lelkesedés. Okkal feltételezhetjük, hogy az egyszerű szovjet állampolgárok letartóztatása is nagyjából hasonló ütemben folyhatott, mivel júniusban, amikor hirtelen megújult a „rejtőző ellenségek” „felderítése”, fordulatra került sor. Legalább tizenkilenc németet tartóztattak le júniusban, majd

százhuszonhetet júliusban és nyolcvanegyét augusztusban. Az esetek egy részében összehangolt akció figyelhető meg: július 29. és augusztus 4. közt körülbelül száznegyvenöt embert vettek őrizetbe az ország különböző részein, sokukat július két utolsó napjának egyikén.¹³⁴ Olyan országok állampolgárain kívül, mint Németország vagy Japán, amelyekkel feszült volt a kapcsolat, más országbelieket is nagy számban tartóztattak le, baráti nemzetek állampolgárait is, mint Franciaország, Csehszlovákia vagy Kína.¹³⁵ Augusztusra körülbelül száznegyven magyar volt letartóztatásban, és az év végére kiderült, hogy az egyik legnépesebb fogolycsoport a görögöké, több mint hatszáz emberrel.¹³⁶

A látszattal ellentétben a kampány minden felismerhető szabályosság, célpont vagy célkitűzés nélkül zajlott: minden valószínűség szerint a tisztviselők buzgalma motiválta, hogy demonstrálják „éberségüket” a „rejtőző ellenségek” elleni offenzívában. Magas állású tisztségviselők sem tudtak a történetekre magyarázatot adni, annál is inkább, mert a letartóztatottak személyisége, foglalkozása vagy életmódja aligha támasztotta alá „szabotázs”, „kémkedés” vagy „terrorizmus” vádját.¹³⁷ Az áldozatok közt nagy számban voltak megbecsült szakemberek és teljesen asszimilálódott személyek, akik közül sokan akkor hívták fel magukra a figyelmet, amikor tartózkodási engedélyüket hosszabbították vagy kilépő vízumért folyamodtak.¹³⁸ Mindkét nem, minden korcsoport és foglalkozás képviselőit meg lehetett találni a letartóztatottak közt: a nagykövetség adatai szerint a legfiatalabb egy tizennyolc éves iparitanuló volt, a legöregebb pedig egy hetvenkét évnél idősebb kovácsmester.¹³⁹

Semmi nem mutat arra, hogy ezt a kampányt az előrelátóbb tervezés, a világosabb célkitűzések és a legfelső testületek akcióinak jobb koordinálása jellemezte volna, mint bármelyik korábbi kampányt. A tisztségviselők ódzkodása attól, hogy a kampánnyal kapcsolatos bármely lépésért felelősséget vállaljanak, nem azt sugallja, hogy bizonyosak lettek volna abban, hogy az akciók egyhangúlag elhatározott és egységesen végrehajtott politikát képviselnek. Azt állítva, hogy nincs írnoka, aki leveleket írhatna, a Külügyi Népbiztosság novoszibirszki megbízottja például egyedül telefonon volt hajlandó megerősíteni azon letartóztatások hírét, amelyek a német konzul tudomására jutottak.¹⁴⁰ Amikor a letartóztatási hullám okairól kérdezték V. P. Potyemkin első népbiztoshelyettest, nem volt jobb ötlete, mint elmagyarázni, hogy nemcsak németeket tartóztattak le, hanem más országok állampolgárait is.¹⁴¹ Négy nap múlva a következő verzióval állt elő: a letartóztatások „egy, az összes idegen ellen irányuló általános intézkedés” részei, mivel a rendőrség szerint nem elég kiutasítani a „gyanús elemeket”, hanem „rendkívül lényegesnek tartja” ügyeik „legrészletesebb kivizsgálását”.¹⁴² Másnap viszont „illetékes igazságügyi szervek” elrendelték tizenkét olyan személy kiutasítását az országból, akiket a megelőző hónapokban tartóztattak le. A csoportban volt egy olyan személy is, akit aligha lehetett egyszerű gyanúsítottnak tekinteni, mivel pontosan egy héttel korábban egy katonai bíróság hatévi kényszermunkára ítélte. E foglyok közül hetet Ukrajnában kellett szabadlábra helyezni, ahol a hatóságok még három héttel azután sem akartak tudni a kiutasítási határozatról, hogy a moszkvai német követség hivatalos úton értesült róla.¹⁴³ A legfelső testületek sem látszottak összehangolni lépéseiket, és a központi és helyi szervek közötti összeköttetés alig működött, bár az is lehetséges, hogy a kijevi hatóságokat időben értesítették, s

hogy vonakodásuk a „leleplezett ellenségek” kezelésével kapcsolatos nézeteltéréseket jelzett.

A pártállam legfelső szféráiban uralkodó efféle nézeteltérések jelei sokasodni kezdtek az ősz első heteiben, amikor a hivatalos retorika bizonytalankodni kezdett annak eldöntésében, hogy megerősítse: az újonnan kinevezett káderek érdemesek a bizalomra, és meg kell adni nekik az esélyt annak bizonyítására, hogy képesek javítani a veszélyesen szétzilálódott adminisztráció állapotán; vagy inkább arra figyelmeztessen, hogy az apparátus még mindig tele van „gyanús” elemekkel, és a helyzet javítására felhozott javaslatok valójában „ellenséges” manőverek.¹⁴⁴ Távrolról sem lehetett teljes egység az „ellenforradalmárokat” illetően, minthogy alig három héttel a halálbüntetés kimondását és végrehajtását felgyorsító eljárás bevezetése után az államhatalom legfelső szerve szükségesnek látta, hogy a bíraskodó testületek figyelmébe ajánlja a lehetőséget, nemcsak a halálbüntetést (agyonlövétést) választani, hanem hosszú börtönbüntetést is” – huszonöt évig terjedhetően – az elítéltek ezen csoportja számára.¹⁴⁵ Nehéz megállapítani, hogy vajon az igazságszolgáltatás túlbuzgósága az első utasítás alkalmazásában váltotta-e ki a másodikat, vagy számos magas állású tisztségviselő küszöbön álló titkos perei. Mindenesetre, ha a későbbi intézkedéseket az a szándék motiválta, hogy a vádlottak életét megmentésük, akkor ez hiábavalónak bizonyult, minthogy pár héten belül elítélték és kivégezték őket.¹⁴⁶ Különös huzavona zajlott ezekben a hetekben, amikor a legfelső vezetők egy kis része továbbra is mindenütt „ellenségeket” vélt felfedezni, sőt még új kampány elindítását is javasolták velük szemben, mialatt kollégáik – hangsúlyozva, hogy a „kártevőkre” már vereséget mértek, „felfedésük” a továbbiakban a rendőrség feladata kell hogy legyen, nem pedig „leleplezési” kampányoké – minden tőlük telhetőt megtettek a káosz felszámolására.¹⁴⁷

Bár a vita fő kiváltója a kormányzat fenyegető megbénulása volt, a bűnbakok problémája minden bizonnyal játszott valamilyen szerepet ebben. Áldozattá válásuk a „felforgató” manőverek bizonyítéka lehetett azok szemében, akik a „nagyurak” elleni kemény fellépést támogatták, és az ártatlanul bebörtönzött emberek pusztá tömege mindkét tábor számára azt a dilemmát vetette fel, hogyan lehet megnevezni a helyzet kialakulásáért felelősöket, lehet-e orvosolni a helyzetet. A „külföldi ügynökök” esetének kezelése azt sugallja, hogy a kérdés 1937 őszére egyre nagyobb jelentőséget kezdett ölteni. Három héttel azután, hogy kimerítő magyarázatot adott a tömeges letartóztatásokról, Potyemkin ismét zavarba jött, mivel újabb listát nyújtottak be neki arról a körülbelül százhusz letartóztatásról, amelyről augusztus közepe óta szerzett tudomást a német nagykövetség.¹⁴⁸ Bár megígérte, hogy az ügyet sürgősen megtárgyalja N. I. Jezsov belügyi népbiztossal, több mint egy hónapig láthatóan semmi nem történt. Mindamelllett október végén a nagykövetet hivatalosan tájékoztatták, hogy az NKVD „...kifejezetten megígérte, hogy minden letartóztatott német állampolgárt ki fognak utasítani... csoportonként és amilyen gyorsan csak lehetséges...”¹⁴⁹ A döntés nemcsak németeket érintett: az osztrák letartóztatottak kiutasítása körülbelül ugyanebben az időben kezdődött, és a forrásokból kitűnik, hogy más országok állampolgáira is sor került.¹⁵⁰

Jellemző módon, a döntést olyan időpontban hozták, és végrehajtását olyankor kezdték meg, amikor semmi jele nem volt annak, hogy a tisztségviselők

ne akarnák „külföldi ellenforradalmárok” leleplezésével demonstrálni éberségüket. Az év végéig a nagykövetség több száz letartóztatásról kapott hírt, és még ha sok meg is előzte a német letartóztatottak szabadon bocsátására tett ígéretet, egy 1938 januári lista huszonöt letartóztatást jelez szeptemberben, minimum hatvanötöt októberben és legkevesebb negyvenkettőt még novemberben is, amikor a kiutasítások végrehajtása csakugyan megkezdődött. Annak ellenére, hogy nagy számú foglyot engedtek szabadon, ötszáz német állampolgárságú őrizetesről tudtak az év végére, akik közül körülbelül négyszáz az 1937-es áldozatok közé tartozott.¹⁵¹ Bár a kiutasítási akció miatt nehéz követni a letartóztatások irányát 1937 decembere után, az iratok szerint számuk radikálisan csökkent 1938 márciusa után – a havi letartóztatások száma egyjegyű volt, még azokon a listákon is, amelyek osztrákokat is felsoroltak az Anschluss után, illetve csehszlovák állampolgárokat a Münchener Egyezményt követően.¹⁵² De nemcsak a letartóztatások ritkultak meg 1938 tavasza után. Miután ötvenkilenc német őrizettest utasítottak ki novemberben és nyolcvankilencet 1937 decemberében, az akció lendületesebbé látszott válni: százket kiutasítás következett 1938 januárjában, nyolcvanhárom februárban, hetvenöt márciusban és nyolcvanhárom áprilisban. Azután hirtelen mindössze huszonhat illetve huszonhárom kiutasítás volt a következő két hónapban, majd tizennégy, tizenkettő és tizenegy júliusban, augusztusban és szeptemberben, hogy azután havi tíz alá csökkenjen és teljesen leálljon 1939 kezdete után.¹⁵³

Az akció méreteinek gyors csökkenése 1938 tavaszán nem annak tulajdonítható, hogy nem volt több őrizetes. A kiutasított foglyok jó része nem szerepelt a nagykövetség listáin, amelyek szerint 1939 októberében négyszáznyolcvannégy embert tartottak fogságban.¹⁵⁴ A csökkenésnek az Anschlusshoz sem volt semmi köze: az osztrákok kiutasítása nem ért véget március után, és Moszkvának nem volt kifogása az ellen, hogy ügyeiket a német nagykövetség vegye át.¹⁵⁵ Valószínű, hogy a csökkenést a bűnbakokkal kapcsolatban általában felmerült dilemmákkal és döntésekkel magyarázhatjuk. Ezt az elgondolást az is alátámasztani látszik, hogy amikor újabb akciót indítottak a német őrizetek kiutasítására az 1939 szeptemberi német–szovjet barátsági egyezményt követően, hamarosan az is elakadt, és a követségi fogolylistán szereplő személyeknek felét sem helyezték szabadlábra, néhány esetben még olyanokat sem, akiket elítéltek és büntetésüket már letöltötték.¹⁵⁶ Míg a szórványos kiutasításokról szóló diplomáciai jegyzékek 1937 novemberéig nem mulasztották el megemlíteni, hogy a letartóztatottakat „kémkedésért” vagy „ellenforradalmi tevékenységért” „ítélték” az ország kényszerű elhagyására, a későbbi dokumentumok csupán „különböző időpontokban letartóztatott” személyek kiutasítását említik, néhány esetben az NKVD Különleges Bizottságának „határozatára” utalva.¹⁵⁷ Senkinek nem voltak illúziói ezen „ellenségek” bűnösségét illetően, még akkor sem, ha a legszerencsétlenebb sorsúak a lehető legrosszabb bánásmódnak voltak kitéve.¹⁵⁸ De nem mutatkozott hajlandóság ártatlanságuk beismerésére sem, a hatóságok pedig arra sem voltak hajlandóak, hogy mellőzzék a kiutasítást azon „szabotőrök” esetében, akiket de facto felmentettek. Ellenkezőleg, ragaszkodtak ahhoz, hogy még a politikai menekülteknek is menniük kell,¹⁵⁹ annak ellenére, hogy veszélyeknek lesznek kitéve. Nyilvánvalóan úgy döntöttek: kellemetlen tanúk nem kapnak lehetőséget

élményeik elmesélésére. A döntés és a kiutasítási hullám gyors kifulladásának egy másik oka a letartóztatottak 1938 nyarára nyilvánvalóvá vált magas halálozási aránya lehetett. A nagykövetség töredékes információi szerint legkevesebb tíz német fogoly pusztult el csak 1937 októbere és 1938 áprilisa között:¹⁶⁰ igencsak valószínű, hogy a fogolylistákon szereplők jelentős része valójában halott volt.

Amikor a megtizedelt központi bizottság plénuma 1938 januárjában végül is a leleplezési kampány befejezése mellett döntött, elzárkózott a tisztogatás önmagában való elítélésétől, és csak az „ellenségek” vagy „karrieristák” által elkövetett „túlkapasok” bírálatára szorítkozott. Az indokolatlanul kizárt pártaktivisták rehabilitálását, valamint a bajkeverők kiszűrését és megbüntetését a Párt területi fegyelmi testületeire bízták, és nem kísérelték meg a tagság mozgósítását bárki „leleplezésére”.¹⁶¹ A tisztogatási kampány legvirulensebb szakasza véget ért. De ha hivatalosan be is ismerték, hogy a rezsim bajainak orvoslására tett kísérletek valahol félresikerültek, a túlkapasok elítélését és a rehabilitációs ígéreteket pártönkívüliekre nem terjesztették ki. Az áldozatok túlnyomó többségét képviselő egyszerű állampolgárok felé még jelképes gesztust sem tettek. Igen kevés kivétellel minden letartóztatottat elítéltek valamilyen ürüggyel, a vezető állású „népelleneségeket” pedig kivégezték: magasrangú tisztségviselők egy csoportját röviddel a központi bizottsági plénum után lőtték agyon.¹⁶² A rendelkezésünkre álló iratanyag nem teszi lehetővé annak megállapítását, hogy miért bukott el egyik vagy másik hatalmasság. Valós vagy vélt visszaélések, valóban tévelygő vagy ártatlanul megvádolt ismerősök megvédésének kísérlete vagy a párt irányvonalának definiálásáról és újradefiniálásáról folytatott bizánci intrikákban való részvétel éppúgy kiválthatták a bukást, mint az „ellenségek” elleni fellépés kilengései vagy régi ellenségek rosszindulata.

A korábbi országos akciók lefolyásának és következményeinek ismeretében nem volt remélhető, hogy a megalapozatlanul kizárt aktivisták rehabilitálása vagy a „karrieristák” és „felforgató” boszorkányüldözők felkutatása bármelyik korábbi kampánynál szabályozottabb és ellenőrizhetőbb módon megy majd végbe. Annál is inkább, mivel a „leleplezett ellenségek” helyére került, többnyire a párttagság alsó rétegeiből származó új tisztségviselők elkerülhetetlenül a régi apparátus erkölcsét tették magukévá. Nem lehettek egészen ártatlanok a „karrierista” vagy „ellenséges” manőverekben, új lépéseik pedig megalapozottá tették azt a vádat, hogy a felső szervek továbbra is védelmeznek még súlyosan kompromittált kádereket is.¹⁶³ Az újonnan kinevezett káderek meghatározó tapasztalatainak bizonyosan jelentős része volt abban, hogy rendkívül ügyesen építették ki kliensi köreiket, míg az „ellenséges” praktikák továbbélése a pártállam mechanizmusában nem azt mutatta, hogy a rezsim régi problémái eltűntek volna.¹⁶⁴ Jóllehet ezek a körülmények figyelmeztetéseket provokáltak, miszerint az „ellenségek” egyre „ügyesebben álcázzák” magukat és „mély illegalitásba” vonulnak, hogy továbbra is terjesszék a „kispolgári fegyelmetlenséget, hanyagságot és nemtörődömséget”,¹⁶⁵ az adminisztráció közel teljes dezorganizációja lehetetlenné tette a „nagyurak” magatartási formáinak maradványai illetve újjászületése elleni küzdelmet. A leleplezési kampányok olyan pánikot keltenek, amelyben a tisztségviselők senkit nem

mertek javasolni az üres posztok betöltésére, mivel egy később „leplezett” jelölt kompromittálná őket, attól való félelmükben pedig, hogy a „nép ellenségeit” utánozzák, a műszaki és vállalatvezetési szakemberek nem mertek intézkedéseket hozni a munkások között egyre inkább elharapózó engedetlenség elfojtására.¹⁶⁶ Bizonyos pártszervezetekben a felelős posztok 30 százaléka betöltetlen volt, de az is előfordult, hogy megszűnt egy helyi apparátus, és egyszerűen bezárták a körzeti pártközpontot.¹⁶⁷

Ezek a körülmények magyarázzák meg, miért egy helyreállítási és stabilizációs periódust indított el az 1938 januári plénum, még ha később is „lepleztek” néhány hírhedt lelkes tisztogatót, és a régi, de talán különösen az új adósságok törlesztése a pártállam csúcsain körülbelül egy évig tovább folyt. Még az utolsó kirakatper is a normalizációs folyamat részét képezte, mivel az üldözendő „ellenség” képének megrajzolása helyett a tisztogatás a posteriori igazolását nyújtotta. Noha a forgatókönyv rávilágított az apparátus néhány tipikus visszaélésére, ebben a tekintetben nem ment olyan messzire (s bizonyos esetekben még addig sem), mint az „ellenséges” cselekedeteket „feltáró” korábbi „leplezések”¹⁶⁸ – többé nem hirdettek mozgósító kampányt a „nép ellenségeivel” szemben. A fő vádak és tanulságok történelmiak voltak: Három vádlottat a régi rezsim rendőrségének agent provocateur-jeként lepleztek le, a fővádat pedig az új rezsim és annak vezetői elleni összeesküvést jelentő homályos ügyekből alkották meg, amelyek állítólag még a forradalom előtti időkben kezdődtek.¹⁶⁹ A központi bizottság kilenc teljes vagy póttagjával, hat népbiztossal, három területi práttikárral és két diplomatával a vádlottak között, akik bölcsen tartózkodtak bármilyen akkor éppen divatos törvénysértés – „karrierizmus” és „felforgató” tisztogatás – elkövetésétől, a per kísérlet volt a magasrangú tisztségviselők bukásának megmagyarázására. Mindamellet lehetséges, hogy a korábbi NKVD főnök állítólagos részvétele merényletekben, összeesküvésben és államellenes bűncselekményekben¹⁷⁰ azt a látszatot akarta kelteni, hogy az „ellenséges felforgatás” a rendfenntartó hatóságokat sem kímélte.

Az igazságügyi apparátust és a rendőrséget nyilvánosan bírálták a következő hónapokban a tisztogatás során elkövetett cselekedeteik miatt, az NKVD főnökét leváltották, a rendőrségen belül pedig a „szovjet törvények megsértői” állítólag megkapták „jól megérdemelt büntetésüket”, míg az „ellenforradalmi” vétségek esetén lefolytatott eljárásokat a múltbelinél szigorúbban felügyelték, és a káderekkel szemben alkalmazott büntetések lényegesen enyhültek: 1938 novemberére a súlyos munkahelyi balesetet okozó cselekmények még börtönbüntetést sem vontak maguk után.¹⁷¹ Ahelyett, hogy a munkások élete ellen irányuló összeesküvés miatt marasztalták volna őket el, azt állapították meg az év végére, amikor egy új offenzíva nyert teret, hogy a korábbi „népellenségek” a munkafegyelem lazítására buzdítottak.¹⁷² Már 1937 nyarán egyre gyakoribbá vált, hogy a munkások megtagadták a káderek – potenciális „szabotőrök” – utasításainak végrehajtását, és egyre szaporodtak a munkahelyi hiányzások is. A paraszok pedig arra használták fel az apparátus zűrzavarát, hogy minél kevesebbet dolgozzanak a kolhozban, illegálisan növeljék háztáji földjüket, és hogy minél kevesebb adót és beszolgáltatást fizessenek illetve teljesítsenek. Az 1938 végén meginduló offenzíva távolról sem az apparátus bajai

leküzdése érdekében mozgósította a hivatalnokokat, hanem rend és fegyelem kieroszakolására a munkások és a kolhozparasztkok között.¹⁷³

Az év elején még potenciális „ellenségnek” tekintett kádereket tisztázták 1938 őszére, és dicsőimunszokat zengtek róluk 1939 elején a 18. pártkongresszuson, ahol azt ajánlották, hogy mindenki figyelmesen és tisztelettel bánjék velük.¹⁷⁴ Mindamellettt központi kérdés maradt az, hogyan lehetne hatékony ellenőrző mechanizmusokat találni annak biztosítására, hogy a tisztségviselők tiszteletben tartsák a központi utasításokat. Az apparátus és a tömegek egyaránt szigorú büntetőpolitika szorításában maradtak, de a tisztségviselők leleményessége nem csökkent, ha arról volt szó, hogy a büntetőintézkedéseket a társadalmi hierarchia alsóbb szintjein levők ellen kell irányítani.¹⁷⁵ Ezeknek a körülményeknek szerepük volt nyilván abban, hogy az ötvenes évek elején ismét elkövetkezett egy „ellenségek” elleni kampány, míg a körülötte kibontakozó rivális manőverek és a „Nagy Tisztogatás” fenyegető tapasztalatai minden bizonnyal hozzájárultak az új polgárháború kirobbanásának megghiúsulásához.¹⁷⁶

* * *

A terror kaotikus terjedése 1936–38-ban a tömegek ellen széles körben alkalmazott nagymérvű erőszak következménye volt, amely a húszas évek végének válsága nyomán a kormányzás rutinszerű eszközévé vált, valamint elkerülhetetlen velejárója annak, hogy a pártállam képtelennek bizonyult mind saját hivatalnoki kara, mind pedig azon viszonyok ellenőrzésére, amiket ez utóbbi tevékenysége hozott létre a rezsim és a lakosság között. Míg a kényszer a rendszernek a társadalmi integráció érdekében alkalmazott gazdasági és motivációs eszközeinek hiányosságait volt hivatva pótolni, a fegyelmező- és büntetőintézkedések alkalmazásával egy apparátusra bízta, amely hajlamos volt rájuk hagyatkozni azon az áron is, hogy használatuk mindennaposá válik, és tovább fokozza a pártállam és a tömegek közötti, már amúgy is drámai feszültséget. A feszültség miatt nem maradt alternatívája annak, hogy a hivatalnoki kar széles jogköröket élvezzen a rend fenntartása érdekében, és lehetetlenné vált az apparátustól független ellenőrző testületek felállítása – még párttaggyűlések sem voltak mentesek a társadalmi konfliktus kirobbanásának veszélyétől, ha a közrendű párttagok lehetőséget kaptak panaszaik elmondására. Ördögi kör alakult ki: a féktelen erőszak kiélezte a társadalmi antagonizmust, amely egyre keményebb intézkedéseket provokált, és fokozta a pártállam elszigetelődését.

A hivatalos retorika alkalmatlan volt a probléma kezelésére, annál is inkább, mivel azon túlmenően, hogy a probléma ideológiailag elfogadhatatlan konfliktust jelzett a rezsim és a lakosság között, ugyanennyire elfogadhatatlan ellentétekre utalt magán a rezsimen belül is. A hivatalnoki kar előszeretete az erőszakos eszközök túlzott alkalmazása iránt mindenképpen összefüggött ezekkel az ellentétekkel, amelyek elsősorban abból fakadtak, hogy a tisztségviselők önkényesen alkalmazták széles jogköröket, olyannyira, hogy büntető buzgalmuk csak a hatalmi visszaélések általános tendenciájának egyik megnyilvánulási formája volt. Ennek eredményeként a kormányzati mechanizmusok egyre kiszámíthatatlanabb módon működtek, és anélkül, hogy nyíltan kétségbe vonták

volna a rezsim politikáját, minden esélye megvolt annak, hogy az adminisztráció napi működése módosítsa azt. Alternatív programok vagy ellenzéki mozgalmak a helyzet ilyen alakulásában semmiféle szerepet nem játszottak. A hivatalnokok rutinszerűen éltek vissza hatalmukkal, hogy minél több sikert mutathassanak fel, és sokszor aligha volt más választásuk, mivel a tömegek közömbösségével vagy ellenséges érzületével, elégtelen erőforrásokkal és végül, de nem utolsósorban bírálattal, elbocsátással vagy büntető intézkedések veszélyével kellett szembenéznük, ha nem tudták legalább az eredmények látszatát nyújtani vagy a kudarcokért okolható bűnbakokat megnevezni. Ez a gyakorlat összhangban volt a felsőbb testületek által meghatározott normákkal, beleértve a központot is, amelynek szakszerűtlen vagy ellentmondásos intézkedéseit, bűnbakvadászátát és kétes sikerekről propagált diadaljelentéseit az apparátus tulajdonképpen csak utánozta. Bármilyen őszinték lehettek Moszkva figyelmeztetései a visszaélések és túlkapások ellen, a bennfenteseknek semmi okuk nem volt ezeket túl komolyan venni, amíg kilengéseiket felsőbb helyeken valószínűleg úgy értelmezték, mint a hierarchai tetején elhelyezkedő előjogainak bitorlását.

Az 1930-as évekre olyan paradox helyzet alakult ki, amelyben az egyes tisztségviselők cselekedetei gyakran eltértek a pártállam legfelsőbb testületei által meghatározott irányvonalától, vagy ellentétben álltak azzal, s mégis összhangban voltak a felsőbb pártszervek általános cselekvési modelljével. A paradoxon szoros kapcsolatban volt a rezsim egymásnak ellentmondó politikai célkitűzéseivel: rend a tömegek között – szabályos és ellenőrizhető apparátusi tevékenység. Míg a rendfenntartáshoz széles jogkörök delegálására volt szükség, amely a visszaélések veszélyét hordozta magában, az ellenőrzés biztosítása feltételezte az apparátus hatalmának korlátozását, ami a népi engedetlenség megerősödésének veszélyével járt. Bármennyire ellentmondásosak voltak a rezsim politikai céljai, a tisztségviselők mindegyiket elfogadhatták, hiszen távolról sem lehettek képesek, hogy belássák összeférhetetlenségüket: az ő szemükben semmiféle ellentét nem volt az elit és a tömegek érdekei és még kevésbé a hivatalnoki kar és a rezsim érdekei között. Minél inkább törekedett az elit a társadalmi harmónia fikciójának fenntartására, annál inkább kényszerült arra hogy mindent és mindenkit, aki azt megzavarni látszott, a rendszertől idegenként vagy a rendszer ellenségeként bélyegezze meg. A pártállamhoz nem tartozókat nem volt nehéz „ellenségként” vagy „osztályidegenként” kezelni. Problematikusabb volt ugyanezt megtenni a tisztségviselőkkel. Annál is inkább, mert e logika szerint a rezsim eredetmítoszaihoz tartozó múltbeli tetteik ellenére még a legfelső tisztségviselők is „ellenségek” lettek, ha cselekedeteik összeütköztek a legfelső testületek éppen érvényben lévő politikai irányvonalával. Minden jel arra utal, hogy az apparátus alsó szintjei nem idegenkedtek ettől a logikától.¹⁷⁷ A „beképzelt nagyurak” ellen mint „jólistmert múltbeli érdemekkel rendelkező” hatalmasságok ellen kísérelt támadások pedig magas helyek növekvő gyanakvását mutatták a pártveteránok tevékenységét illetően, míg a lázas erőfeszítések, hogy a kísérletek élet bűnbakok ellen irányítsák, és hogy felújítsák aztán őket, de az eltérítési manőverek kétféretelmű ürügyei alatt, a legfelső vezetés cinizmusa mellett azon vonakodását jelezték, hogy kompromittálja az eredetmítoszokat.

Sok tisztviselő keveredett bele különféle intrikákba és vétségekbe a jelentések kozmetikázásától, sikkasztástól, korrupt kollégák fegyelmi akciók előli

rejtegetésétől és adószedésnek álcázott büntető expedícióktól kezdve emberek „leleplezéséig”, az igazságszolgáltatással való visszaélésig és a kényelmetlen kritikusok „eltüntetésére”¹⁷⁸ vagy meggyilkolására irányuló tervek megvalósításáig. Mindamellet a brutális bánásmód és a különösen kegyetlen büntetés, amelyet adott esetben el kellett szenvedniük, nemcsak nem volt arányban esetleges bűnösségükkel, de messze meghaladott minden olyan lehetséges büntetést, amelyet igazságszolgáltatás kiszabhat. Figyelembe véve a „konspirálás” vagy „szabotázs” vádjait, amelyekért a „leleplezett ellenségeket” letartóztatták és elítélték, még az apparátusi visszaélésekben legbűnösebb személyeket is ártatlannak tekinthetjük. Korrupt tisztségviselőkből is nagy valószínűséggel válhattak bűnbakok, mivel az áldozatokat gyakran okolták olyan kormányzati eljárások szabálytalanságáért, alacsony hatékonyságáért vagy erőszakos jellegéért, amelyek nyíltan vagy hallgatólagosan szankcionáltak voltak egy időben, csak később ítélték el őket mint „ellenséges manővereket”, és nemcsak valamennyi testület működését jellemezték, a legfelsőbbeket is beleértve, hanem ráadásul kiküszöbölhetetlennek is bizonyultak.

A hivatali visszaélések elpusztíthatatlanságuk és általános elterjedtségük miatt nem tekinthetők átmeneti jelenségnek, és az általuk provokált konfliktusok is többet jelentettek egyszerű centrum – periféria ellentétnél. A pártállam legfelső szerveinek részvétele az „ellenségek” azonosítása körüli menőverekben és ellenmanőverekben azt jelzi, hogy a legmagasabb rangú tisztségviselők is okkal érezhették bizonytalannak helyzetüket az önkényeskedő „nagyurak” elleni vádakkal szemben, és hogy a konfliktusok hierarchikus, intézményi és területi határokon átnyúlva szerteágaztak az apparátus valamennyi szervezetében és helyi szerveiben, mint ahogy mindenütt jelen voltak a hatalmukkal visszaélő tisztségviselők és szövetségeseik is. A tömegek, a hivatalnoki kar és a rezsim közti alapvető érdekközösség fikciója hozzájárult a vélemények nyílt összehangolásának és a politikai programoknak eltüntetéséhez a húszas évek végére, amikor a döntéshozás befolyásolásának folyamata és a pártállam működése a kormányzati mechanizmus színpalán mögötti intrikákkal való befolyásolásává alakult át.¹⁷⁹ A harmincas években ezek az intrikák mindinkább obskurus machinációkká váltak, válsághelyzetekben pedig hektikus manőverek és ellenmanőverek láncreakcióivá fajultak. Az elindított, megakadályozott, újraindított, eltérített és átirányított akciókat a kollektív döntéshozó testületek anonimitásának védelmében tervezték és manipulálták, vagy a hierarchia olyan szintjein, amelyek az akciók és ellenakciók körvonalain kívül nem hagytak más nyomot és hozzáférhető iratanyagban. Még ha ezek a körvonalak viszonylag könnyen meg is ragadhatók – s valószínű, hogy a kortársak is átláttak valamit az intrikákból, amelyek aztán növelték az „összeesküvésekre” hivatkozó propaganda tételét –, lehetetlennek látszik a főkolomposok, szóvivők és táborok azonosítása. Annál is inkább, mivel a gyakran változó konjunktúra egyre újabb pártfordulásokat váltott ki még a pártállam legfelső szintjén is¹⁸⁰, és nem bátorította kockázatos taktikák értelmi szerzőit nyilvános fellépésre.

Az apparátus visszaéléseit egy hatalmas kormányzati mechanizmus szerveinek kölcsönhatása és a káderek egymás közti véd- és dacsövetsége terjesztette el, bár a rezsim retorikája távolról sem ismerte be, hogy a pártállam maga szervezte a tisztségviselőket csoportokba és klikkekbe, amelyek tagsággal,

védnökökkel és szövetségesekkel rendelkeztek a hierarchia különböző szintjein minden intézményben és helységben. Még ha nem is volt könnyű elhinni a „kémek”, „összeesküvők” és „szabotőrök” elleni kirohanásokat,¹⁸¹ az elit önmagáról alkotott képe semmiképpen nem segítette elő annak felismerését, hogy bármely tisztségviselő részt vehet egy nyíltan soha nem vitatott irányvonal szisztematikus és szervezett obstrukciójában, és hogy az apparátus úgyszólván bármely keresztmetszete földalatti politikai ellenzék módjára viselkedik, amelynek egyetlen programpontja felelős pozíciókat betöltő személyek karrierjének biztosítása. Bármennyire cinikusan építették föl az „ellenségképet”, a tisztogatás kijelölt célpontjának tulajdonságai azt sugallták, hogy az olyan fenyegetést jelent, amely aligha értelmezhető a hivatalos retorika konceptuális keretei között. Még azokban a verziókban is, amelyek célja a tisztogatás bűnbakok ellen fordítása volt, az „ellenség” a rendszer iránt a lehető legellenségesebben érző, ravaszul álcázott árulóként jelent meg, aki készen áll a legszörnyűbb bűncselekmények elkövetésére: maga a megtestesült abszolút rossz. A „szabotázst” nemcsak a hivatalos retorikának kellett megtagadnia, hanem maguknak a tisztségviselőknek is, akiknek minden lépése gyanút ébreszthetett, és akiknek az „ellenségek” hajszolása iránti lelkesedése szoros kapcsolatban volt kiszolgáltatott helyzetükkel csakúgy, mint azzal a kényszerrel, hogy kiűzzék a környezetüket megszállva tartó megragadhatatlan gonoszt.¹⁸²

Az „ellenség” pusztá léte olyan ellentéteket jelentett a rezsimen belül, amelyek a pártállam hivatalos önképével és a közigazgatás szabályos, ellenőrizhető működésével egyaránt összeegyeztethetetlenek voltak. A „szabotázs” megszüntetésére tett kísérletek valójában kétségbeesett kísérletek voltak a politika mint olyan felszámolására, abban a formában, amiben az a harmincas évek szovjet gyakorlatává vált. Mindenütt jelenlevők s mégis fellelhetetlenek, az ellentétek közvetítői csakugyan felforgató veszélyforrást képviseltek a rezsimek szinte katonai rendszere szempontjából, és a tevékenységükből eredő dezorganizáció és társadalmi konfliktus valóban fenyegették a rendszer hatékonyságát, népszerűségét és stabilitását. Tekintetbe véve a fenálló renddel szembeni teljes ellentétüket és potenciális veszélyességüket, ezek az elemek nem pusztá ellenfelek voltak, akiket még jó útra lehetett volna téríteni: kibékíthetetlen ellenségek voltak ők, akiknek békülékeny gesztusai is csalárd ellentámadási szándékot lepleztek.¹⁸³ Még a „trockista összeesküvő” figurája is ezt sugallta, aki állítólag ellenzéki nézeteinek megtagadása után is folytatta „felforgató” machinációit és gyilkos bosszúra készült, míg az „ellenség” valóságos figurájának definiálása körüli huzavona, valamint az ennek következtében áldozatul esett emberek és a „leplezettek” sorsa aligha hagyott kétséget az ilyen manőverek manipulálóinak szándékait illetően, sem pedig arról, hogy ők milyen bánásmódra számítottak ellenfeleiktől.

Az „ellenségekkel szembeni harc” teljes brutalizálódása a káderek meghatározó tapasztalataiban gyökerezett, akiknek többsége a polgárháború idején lépett a pártba,¹⁸⁴ valamint abban, hogy az erőszak általános kormányzati eszközzé vált a kollektivizálás időszakában. Bármilyen őszinte szándékkal is hozták a tisztviselők büntetési buzdóságának fékmentartását célzó intézkedéseket 1933 után – meg kellett akadályozni a társadalmi feszültségek elmérgesedését, az apparátus működésének szabályozottá és ellenőrizhetővé tétele pedig egyre

fontosabbá vált, így az intézkedések őszintesége nem kérdőjelezhető meg –, hatásukat az 1935-ös éberségi kampány súlyosan veszélyeztette, az „ellenségek újrafelfedezése” 1936-ban pedig végképp megsemmisítette. Mialatt a „Kirov-hullám” ismét napirendre tűzte a nép között megbúvó „ellenséges” elemekkel szembeni fellépést, a „pártdokumentumok felülvizsgálata” a párton belüli „ellenségekkel” szembeni hajsza kezdetét jelezte¹⁸⁵. Bár az „ellenforradalmi agitátorok” vagy a „felforgató” pártaktivisták összehasonlíthatatlanul kevesebben voltak a kollektivizálás áldozatainál, a velük szemben alkalmazott bánásmód pedig sokkal enyhébb volt a később szokásosnál, a kampányok az illegális letartóztatások számának megsokszorozására bátorította a tisztségviselőket. A tömegek tiltakoztak az általános bizonytalanság és igazságtalanság ellen, és nem késlekedtek bosszút állni önkényeskedő feljebbvalóikon az 1936 augusztusi éberségi kampány keretében, amikor egy helyi lap olyan, munkások által aláírt petíciót is közölt, amelyben zsarnokoskodó igazgatójuk, egy állítólagos trockista kivégzését kérték.¹⁸⁶ Válasz ez az apparátus rutinszerű erőszakára és egy látens polgárháborús állapot világos megnyilvánulása, ez a bosszúállási szándék elkerülhetetlenül felszínre került a pártállamon belül, amint valóságos polgárháborúvá fajultak rejtett belső ellentétei, és vak kegyetlenség lett belőle, amikor a tisztogatás egy mindenki mindenki ellen folytatott elkeseredett harcává vált.

Talán semmi sem jellemzi jobban a rezsimit, a hivatalnoki kar és a tömegek közti kapcsolatot, mint ez a polgárháborús állapot, a belőle fakadó hajlandóság, hogy az atrocitásokat a kormányzat megszokott eszközévé tegyék, valamint az apparátus készsége arra, hogy a társadalom többi részében „ellenségekre” vadásszon. A tömegek számára a rezsimit többé-kevésbé konkrét realitásként jelent meg intézmények, munkahelyek vagy káderek képében, akik mind a pártállammal álltak kapcsolatban. A hivatalnoki réteg számára ezzel szemben a rezsimit azt az apparátust jelentette, ahová tartoztak. Bár a politikai irányvonal kiszámíthatatlan fordulatai azzal fenyegettek, hogy a rezsimit az éppen esedékes kamány alakítsa, vagy pontosabban az a konjunktúra, amit e kampány a különböző adminisztrációkban, munkahelyeken és helyiségekben keltett, a hivatalnokoknak módjukban állt manipulálni azokat az egyre zavarosabbá és többértelművé váló terminusokat, amelyekben a konfliktusokat racionalizálták és végigharcolták, még ha semmivel sem volt jobb esélyük, mint egy közönséges állampolgárnak annak megértésére, hogy mi is történik valójában, és még ha nagy valószínűséggel maguk is az áldozatok között végeztek. Minthogy a rezsimit saját bajai elleni küzdelmét az apparátusra bízta, e küzdelem nemcsak a hivatalnoki réteg túlkapasainak esett áldozatul, de arra is készítette az apparátust, hogy még inkább rutinszerűen folyadjon a kiírtani kívánt visszaélésekhez. Bár célja az lett volna, hogy a rezsimit kormányzó szerveit a saját maguk által előidézett dezorganizáció ellen fordítsa, a „Nagy Tisztogatás” államilag szervezett terrorja csak fokozta a káoszt és a pártállam mechanizmusa működésének kiszámíthatatlanságát, és a társadalmi feszültségek enyhítése illetve a tisztségviselők fegyelmezése helyett a lakosság elleni tömeges erőszakhoz vezetett.

Cáfolva azt, hogy a rezsimit totális ellenőrzés alatt tartja a kormányzati mechanizmusokat és a politikai folyamatokat, a terror fellángolása 1936–38-ban a

pártállam képtelenségét mutatta arra, hogy körülhatárolható erőszakos intézkedéseket hajtson végre pontosan meghatározott célpontok ellen. A jelenség aligha meglepő annak fényében, hogy a rezsim szisztematikusan képtelennek bizonyult főbb direktívái egységes és ellenőrizhető végrehajtásának kikényszerítésére, és ez szorosan összefügg a pártállam politikai monopóliumával. Bár a kollektivizálás és az iparosítás biztosította a rezsim politikai monopóliumát, e kampányok olyan helyzetet eredményeztek, amelyet csak azzal az apparátussal lehetett fenntartani, amelynek tevékenysége mind a pártállam működését, mind annak a társadalom többi részével való kapcsolatát egyre ellenőrizhetetlenebbé tette. Ennek eredményeképpen egy különben mindenható rezsim bizonyult meglepően tehetetlennek, amint rendben és szabályozottan próbálta érdekeit képviseltetni az elit útján: elméletileg korlátlan hatalma szétfolyt az azt gyakorló hivatalnoki kar kezében. Az utóbbi azonban semmiképpen sem volt olyan bürokrata testület, amelyben a szaktudás hivatali szellemet és a rezsim intézkedéseit akadályozó csendes vétőjogot eredményez.¹⁸⁷ Ellenkezőleg, a hivatalnoki réteg kezelhetetlenségét kodifikált vagy körülhatárolható szakmai normák hiánya okozta. Az a tény, hogy szabad kezet kellett adni az apparátusnak a tömegek közti rendfenntartása, lehetetlenné tette szilárd viselkedési normák bevezetését, hiszen tagjai annál is inkább középkori hatalmasságok módjára viselkedhettek, mivel a politikai irányvonal végső soron éppenséggel inkompetenciájukhoz és a meghatározott szakmai szabályok hiányához igazodott¹⁸⁸.

A hivatali visszaélések folytatódása ellenére felhagytak a széleskörű helyesbítési kampányokkal, a kormányzati szervek tekintélyét pedig megnövelték a harmincas évek végére, amikor kiderült, hogy a tisztogatások gyengítették a rezsim tömegek fölötti kontrollját, és az apparátusnak szorosra kellett zárnia sorait, hogy kemény fegyelmező intézkedéseket léptethessen életbe. A békéltető gesztusokat, mint pl. kizárt párttagok rehabilitálása, az egyszerű állampolgároknak nem terjesztették ki, olyannyira nem, hogy amikor a sajtóban emberek igazságtalan letartóztatásáról és későbbi kiengedéséről írtak, az esetek többségében káderekről volt szó.¹⁸⁹ Bár sok tisztviselőt szigorúan felelősségre vontak, és néhány hatalmasság a bizánci intrikák áldozatául esett a háborút közvetlenül követő évek során, ezt az időszakot a rezsim és az apparátus közti „nagy kiegyezés” kialakulása jellemezte, mely a társadalmi hierarchia legalján állókat sújtó kemény adminisztratív és büntető nyomással párosult.¹⁹⁰ A hivatali visszaélés állandó jelenség maradt, és szerves része az apparátus működésének, amely hatékony védekező mechanizmusokat fejlesztett ki a helyesbítő akciókkal szemben.¹⁹¹ Nem csoda, hogy a nyolcvanas évek közepén a legfelső testületek szövívői teljes joggal ismételhették el a régi panaszokat azokról a tisztségviselőkről, akik megszokták, hogy a törvény fölé helyezték magukat, míg türelmetlen aktivisták a rendszeres párttisztogatások gyakorlatának felelevenítését javasolták.¹⁹²

Bár ezek a panaszok és javaslatok olyan időszakban kerültek felszínre, amelyben a hivatali visszaélések legradikálisabb kritikája és a tisztségviselők legnagyobb arányú leváltása zajlott le a harmincas évek óta,¹⁹³ a rendszernek a „Nagy Tisztogatás” gyilkos konfliktusai után végbement fejlődése azt mutatja, hogy a katasztrófa tanulságai nem múltak el nyomtalanul. Az elit felismerte, bár

csak hallgatólagosan, hogy a konfliktust kiváltó okok és a konfliktusokat formáló tényezők a rezsim működésének velejárói, és de facto intézményesítette a harmincas években kialakult szovjet típusú politikát, dezorganizáló és népszerűtlen vonásai ellenére. Ebből a szempontból a „Nagy Tisztogatás” szörnyű élménye hozzájárult egy lassú és – emberi életekben és értékekben – rendkívül nagy árat követelő civilizációs folyamathoz, amelynek lényege az elit adaptációja egy egyre bonyolultabbá és kezelhetetlenebbé váló társadalmi – politikai viszonyrendszerhez, annak intézményeihez, cselekvő alanyaihoz, mechanizmusaihoz és csoportjaihoz.¹⁹⁴ Talán semmi nem mutatja jobban a harmincas évek óta megtett utat, mint a jelenlegi kísérletek az apparátustól független ellenőrző mechanizmusok bevezetésére. Bár a tanulmány írásának idején ezeket a kísérleteket a hivatalnoki kar a hagyományos obstrukciós módszerek teljes fegyverzetével próbálja visszaverni, szeretnénk remélni, hogy problémáik olyan kor problémái, amely kevésbé fog hasonlítani az általunk vizsgált időszakhoz.

(1988. július–augusztus)

Jegyzetek

1. M. Lewin: *La paysannerie et le pouvoir soviétique*. Párizs 1966. 193–222.; M. Reiman: *Die Geburt des Stalinismus*. Frankfurt 1979. 71–117.
2. R. W. Davies: *The Socialist Offensive – The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930*. London 1980. 177–180.; L. Viola: *The Campaign to Eliminate the Kulak as a Class: Winter, 1929–1930*. *Slavic Review* 45:3.
3. M. Lewin: *The Making of the Soviet System*. New York 1985. 165–188.
4. A. Nove: *An Economic History of the USSR*. Harmondsworth 1972. 187–209.; S. Fitzpatrick: *The Russian Revolution, 1917–1932*. Oxford 1984. 119–123.; D. Filtzer: *Soviet Workers and Stalinist Industrialization*. London 1986., 34–63, 68–112.; H. H. Schröder: *Industrialisierung und Parteibürokratie in der Sowjetunion*. Berlin 1988. 305–316.; Lewin: id. mű 220–221, 303–304.
5. Schröder: id. mű 200.; G. P. v. d. Berg: *Quantitative Aspects of the Stalinist System of Justice and Terror in the Soviet Union*. In: F. J. M. Feldbrugge (szerk.): *The Distinctiveness of Soviet Law*. Dordrecht 1987. 98., 108. A bírósági ítéletek száma 44 százalékkal nőtt 1928 és 1933 között, amikor rekordmennyiségű, 2 320 000 ítéletet hirdettek ki. (P. H. Juviler: *Revolutionary Law and Order*. New York 1976. 50., 52.) Rendkívül nehéz feladat pontos képet kapni a börtönökben és munkatáborokban fogvatartott emberek létszámáról 1928 után, amikor 230 000 embert tartottak őrizetben. (P. H. Solomon: *Soviet Penal Policy, 1917–1934. A Reinterpretation*. *Slavic Review*, 39:2, 202.) A források alapján semmiféle elemzést vagy becslést nem végezhetünk, amely mentes lenne a priori feltételezésektől, és van olyan irányzat, amely szerint nem illendő olyan eredményekhez jutni, amelyek túl alacsonynak tűnhetnek. Ez a tendencia elválaszthatatlan attól a korszak kutatói körében elterjedt nézettől, miszerint a „terror hangsúlyozása bizonyos morális érzékenységről tanúskodik”. Véleményem szerint a terror pontos dimenziói nem annyira lényegesek, mint az, hogy a politikacsinalás alapvető eszközzé vált és a társadalmi élet sok szférájába behatolt. Mindamellert nem akarom eltitkolni, hogy szerintem a háború előtti munkatáborokkal kapcsolatos lerealisztikusabb becslések azok, amelyek a létszámot három és fél-ötmillió közé teszik. (N. Jasny: *Labor and Output in Soviet Concentration Camps*. *The Journal of Political Economy*. 1951: 5, 405–409.; S. G. Wheatcroft: *On Assessing the Size of Forced Concentration Camp Labor in the Soviet Union, 1929–1956*. *Soviet Studies*, 1981:2, 265–295.). Számos meggyőző elemet tartalmaz G. P. v. d. Berg elemzése is, aki többféle

- kényszermunka típust különböztet meg, így a táborlakók számát valamivel alacsonyabbra teszi – két és három millió közé –, a száműzöttek számát pedig hárommillióra becsüli. (The Soviet System of Justice: Figures and Policy. Dordrecht 1985. 115., 124–125., 132–134.)
6. G. T. Rittersporm: Simplifications staliniennes et complications soviétique. Párizs 1988, 273., 305. Hatalmas eltérés van a büntetési statisztikákban szereplő politikai elítéltek száma és az újabb keletű szovjet irodalomban szereplő, a kollektivizálással kapcsolatban letartóztatott „ellenforradalmárok” létszáma között: minden jel arra mutat, hogy az utóbbi kategória törvényen kívüli intézkedések áldozatait jelzi. Sok száműzöttet egyszerűen elűztek lakóhelyéről. Sok olyan száműzött, akit távoli helyre hurcoltak, nem élte túl a deportálást.
 7. Viola: id. mű 507.; Davies: id. mű 232–237.; Lewin: id. mű 127–128.
 8. Ugolovnyi kodeks (UK). Moszkva 1937, 136–137.
 9. G. N. Safronov (szerk.): Szpravocsnik po zakonodatelsztvu dlja szudebno-prokurszkijh rabotnikov. 3. kötet, Moszkva 1949, 437.; Szocialisztycseszkaja Jusztycija (Slu) 1932:20, 1.
 10. Rittersporm: id. mű 284–287.
 11. Uo. 305–306, 316–317, 319–320.
 12. Ld. Juviler: id. mű 51–52., valamint Slu 1934/24, 2-3. old. Sok ítéletet később megváltoztattak.
 13. Szmolenszki Archívum, WKP 178, 134 (az ebből az archívumból származó anyagokra ezentúl a WKP, valamint 116/154e iratkódokkal fogok hivatkozni). Az utasítás szerint 800 000 embert „tartottak őrizetben... nem számítva a táborlakókat.” Csak a három évnél rövidebb időszakra ítéletekre vonatkozott az amnesztia, a többieket munkatáborba vagy száműzetésbe küldték.
 14. Ld. Slu 1933/15. 2., 21., 7.; 1934/2. 8., 10–11., 18., 3. szám 13.; 4. szám 9.; 13. szám 6., 9.; 22. szám 1–2.; 24. szám 2.; 1935/10. sz. 3.; 13. szám 5.; 25. szám 6.; 1936/18. 24. Szocialisztycseszkaja zakonnoszty/Za szocialisztycseszkuju zakonnoszty (SZak) 1934/28. 49–50. old.; 4. sz. 35.; 5. sz. 8–9.; 8. sz. 30.; 1935/1, 10.; 2. sz. 58.; 5. sz. 8.; 6. sz. 3–4.
 15. L. Viola: The Best Sons of the Fatherland – Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization. Oxford 1987. 123–126.
 16. Rittersporm: id. mű 282–283.
 17. Slu 1935/18. 9–10.; 33. sz. 9–10.
 18. SZak 1936/5. 14.; 12. sz. 4.; Slu 1935/33. 5–8.
 19. Slu 1934/13. 9–10.; 31. sz. 25.; 1935/16. 9.; 1936/27. 17.; SZak 1934/1. 35–36. old.; 5. sz. 10.; WKP 184, 16.
 20. Slu 1934/13. 9.; Szak 1934/7 36.
 21. G. T. Rittersporm: Soviet Politics in the 1930's: Rehabilitating Society. Studies in Comparative Communism 1986/2. 107–111.
 22. Így például gyakorlatilag minden fontos döntést, amit az 1930-as évek első felében hoztak az ipari vagy agrárpolitikáról vagy a párttagság felülvizsgálatairól, oly módon hajtottak végre, hogy a következménynek kevés köze volt a központi vezetés által kitűzött célokhöz. (J. A. Getty: Origins of the Great Purges – The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933–1938. Cambridge 1985, 58–91.; G. T. Rittersporm: Héros du travail et commandants de la production. Recherches, 32/33. köt. Le soldat du travail. Párizs 1978, 249–271. Simplifications... 49–69.)
 23. A Külügyminisztérium Politikai Archívuma, Bonn (PA, AA), Geheimakten 1920–1936, Ábt. IV Ru Po 2 adh I, Russisch Geheimdokumente 1920–1936, 6. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 91: Egy szakértő jelentése a Mezőgazdasági Népbiztossághoz).
 24. Uo. 7. köt. („Vertraulicher Bericht Nr. 95. Kalinyin körlevele; Nr. 100. Kalinyin levele a Politikai Bizottsághoz; Nr. 11. Kalinyin 1924. január 24-i körlevele); Ld. még Kalinyin 1929. február 13-i körlevelét ugyanebben a kötetben.
 25. Viola: The Best Sons... 90–101.

26. G. T. Rittersporn: Soviet Officialdom and Political Evolution: Judiciary Apparatus and Penal Policy in the 1930's. Theory and Society 1984/2 220.
27. Sobranyije zakonov i rasporjzsenijj Rabocse-Kresztyanzskovo Pravityelsztva SSSR csaszy. I. (SZ) 1932. 583–584.
28. PA. AA id. hely 2. köt. (Bericht Nr. 13. Menzsinszkij levele; Vertraulicher Bericht Nr. 16. az OGPU berlini kirendeltségének jelentése; Vertraulicher Bericht Nr. 18. Menzsinszkij körlevele a határőrséghez)
29. U.o. 1. köt. (Bob-Bericht; 1927. november 30. Menzsinszkij, 1927. november 18; Bericht 1927. december 31, Jagoda jelentése)
30. Uo. 2. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 11. Menzsinszkij 1928. január 6.)
31. Uo. 3. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 37. Menzsinszkij, 1928. március 13.) 5. köt. (Vertraulicher Bericht Nr. 79. Menzsinszkij, 1928. szeptember 1.)
32. Szak 1934/1 31.
33. Isztorija szovjetszkoj prokuratori v dokumentah. Moszkva 1947. 488–489.; Slu 1934/19. 4.
34. Slu 1934/194–5.; SZ 1935. 139–140.; SZak 1935/5 9.; 6. sz. 3.
35. Rittersporn: Simplifications... 278.
36. Partijnoe sztroityelsztvo (PS) 1934/13. 3.; 16. sz. 48.; 21. sz. 63–64.; 22. sz. 3–4.
37. PA, AA Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische Verhältnisse der Sowjetunion, 7. köt. (A2 Innerpolitische...) (A Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1934. július 7. és október 17.)
38. Uo. Botschaft Moskau, A1 4d Verhaftungen bei Controll Co. (A14d Verhaftungen...) (P. Schönwandt a nagykövetnek, 1933. október 20.)
39. Uo. (táviratok az odesszai konzulátusnak, 1933. november 8. és 11.)
40. Uo. (az odesszai konzulátus a Nagykövetségnek, 1933. november 9. 2. old.)
41. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung von Angestellten der Controll Co. m. b. H. in Sowjetrußland (R15 Verhaftung) (a leningrádi főkonzul a Külügyminisztériumnak, 1933. december 26; R. Rohden a Külügyminisztériumnak, 1933. december 31.)
42. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Strafverfolgung, Begnadigung (R15 Strafverfolgung...) 4. köt. (Aufzeichnung... 134. február 6.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1934. február 6.) Uo., R15 Verhaftung... („Notiz”, 1934. február 2.)
43. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Kézzel írt feljegyzés egy a Nagykövetségnek 1934. március 8-án írt levél első oldalán); Botschaft Moskau, A14d Verhaftungen... (a Minisztérium távirata a Nagykövetségnek, 1934. március 17.)
44. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Vernehmungprotokoll, 1934. március 14., április 5., 4–19., 1934. április 6. 5–8. 12., 14.)
45. Uo. Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (Vernehmungprotokoll, 1934. április 5., 23–24, 1934. április 6. 11., 15–16.)
46. A kiutasításról szóló magyarázatokkal, valamint annak jeleivel kapcsolatban, hogy szovjet diplomaták sem találták meggyőzőnek a bizonyítékokat, ld. uo. Botschaft Moskau, A14d Verhaftungen... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. február 18.); Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. február 16., 19., 26. és 28., valamint a Minisztérium távirata a Nagykövetségnek, 1934. március 1.); annak illusztrálására, hogy még a Főügyészségnek sem voltak illúziói a vádak valódiságát illetően, ld. még Abt. IV. Russland R15 Verhaftung... (Vernehmungprotokoll, 1934. április 6. 15. old.). Bár az alku egybeesett Dimitrovnak és bolgár vádlott-társainak kiutasításával a lipcsei per nyomán, amelyre egy helyen utalnak is, a szovjetek nem próbálták meg összekapcsolni a két ügyet: magatartásuk arra utal, hogy tudták, minél gyorsabban és diszkréttebben meg kellene szabadulniuk a kellemetlenséget okozó „kémektől”.

47. Az ügy körülményei mellett a gyanúba kevert külföldiek etnikai összetétele is cáfolni látszik azt a feltételezést, amely szerint az eredeti szándék az volt, hogy a külföld számára egy németellenes kirakatper rendezzenek. Négy németet, három osztrákot, egy belgát, egy dánit, egy litvánt és egy görögöt tartóztattak le: legtöbbjük nem illik egy németellenes tárgyalás forgatókönyvébe. A vádak arra utalnak, hogy egy klasszikus, a problémák okaiként „szabotázszt” és „külföldi felforgatást” megjelölő tárgyalás forgatókönyvét készítették elő.
48. PA, AA, Abt. IV. Russland, R15 Verhaftung... (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1934. március 16.)
49. Getty: id. mű 178. Ez a tényező minden bizonnyal közrejátszott abban, hogy több tízmillió ember változtatott lakhelyet a városok és a vidék között, különösen a kollektivizálási hullám tömeges terrorja idején (Trud v SSSR. Moszkva 1936. 7.)
50. XVII. szjezd VKP (b). Moszkva 1934. 33–35.; KPSZSZ v rezolucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov TsK. 5. köt. Moszkva 1971, 152–153., 160.
51. Ld. pl. L. B. Schapiro: The Communist Party of the Soviet Union. New York 1960, 400–402., 404., 411–413., 429–430.; M. Fainsod: How Russia is Ruled. Cambridge Mass.: 1965. 267., 435.; R. V. Daniels: The Conscience of the Revolution. Cambridge, Mass: 1960. 385.; R. Conquest: The Great Terror. London 1969. 36., 43–60., 236–237.; I. Deutscher: Stalin. New York 1949. 355., 346., 362–363., 383.
52. Getty: id. mű 209–210.; Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's ...112.
53. PA, AA, Botschaft Moskau, A39e (Halb-) Jahresberichte des deutschen Generalkonsulats in Kiew. (1934. július 10. 11. old.)
54. Uo. Abt. IV. Russland, Po 5 Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen, (Po 5 Innere Politik...) 30. köt. (a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. március 24.; a Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1935. május 2.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. május 13.). A kampány főként Moszkvát, Leningrádot és Kijevet érintette, és több tízezer városlakó elűzését eredményezte. A rendelkezésre álló forrásanyag alapján nem lehet megbízható becsléseket tenni, már csak azért sem, mert az akció egybeesett egy másik hasonlóval, a „határövezetek megtisztításával”, amely jóval a „Kirov hullám” után sem ért véget. Bár elsősorban az etnikai kisebbségeket sújtotta, néha a priori megbízható elemeket is eltávolítottak, mint pl. oroszokat vagy párttagokat. Volt amikor az áttelepítést rendezett módon folytatták le, az evakuáltak pedig államköltségen magukkal vihették ingóságait, beleértve jóságait is. (Uo. Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische..., 8. köt. a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. június 30., július 20. és augusztus 3., 1. old.; 13. köt.: a Vlagyivosztoki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 14.; Botschaft Moskau A4 Militar- und Marineangelegenheiten: a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. május 28.; Botschaft Moskau, A21 Kiew, Kurze Meldungen: a Kijevi Konzulátus a Nagykövetségnek, 1936. május 27.). A harmincas években Leningrád és Kijev közel estek a határövezethez.
55. Uo. Abt. IV. Russland, Po 5 Innere Politik... (a Leningrádi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1935. március 12. 2–3. oldal)
56. Getty: id. mű 55., 60–61.
57. WKP 499, 320–321.; WKP 186, 137.
58. PA, AA, Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische... 7. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1934. december 10.); 8. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. május 25.); WKP 415, 132. old.
59. Slu 1935/18. 10.
60. Uo. 5. sz. 24–25.; 6. sz. 17.
61. WKP 84. 120. old. Nem áll rendelkezésünkre a döntés szövege, amely valószínűleg megismételte az 1933 májusi direktíva szigorításait, amelyek értelmében csak rendőrfőnököknek állt jogában emberek őrízetei ügyései határozat nélkül, amelyet azonban nyolc napon belül be kellett szerezni. Van viszont egy homályos utalás egy 1935 júniusi központi bizottsági és

- kormányhatározatra, amely a helyi ügyész határozata nélkül végrehajtott letartóztatásokat törvénytelennek minősítette. (Slu 193627, 17.).
62. SZak 19356 7. Némelyik ügyben 10 vádlott is szerepelt, a testület „átlagos ügysebessége” pedig kevesebb volt az esetenkénti húsz percnél is.
63. SZak 19355. 15.; Slu 193518. 8.
64. SZak 19355. 9., 13–14.
65. SZ 1934, 465–466.; 1935, 613–614., 674–675.
66. WKP 54, 280–281.
67. Getty: id. mű 70.
68. PA, AA, Abteilung IV: Russland (Kaukasus), Po 5 Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen, (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1935. április 1.); Botschaft Moskau A2c Innere Politik der UdSSR – Verwaltung, Personalien, GPU (a Tbiliszi Főkonzulátus a nagykövetségnek, 1935. május 24.)
69. PS 193512. 10.
70. WKP 322, 81. A határozat 'szovjetszkije ucsezsgyenyija'-t említett, amely az összes kormányzati, igazságszolgáltatási és rendőri szervet, valamint a gazdaságirányítást is magában foglalta.
71. Szerkesztőségi cikk, Pravda (P) 1935. június 8. 1. old.
72. Szerkesztőségi cikk, valamint Itogi Plenuma TsK... P 1935. június 16. 1. és 3. old.
73. „Koje-sto o kommunisztyicseszkjoj morali.” P 1935. június 4. 3. old.; PS 193514. 45–48.; SZak 19357. 4.
74. PS 193513. 44–45.
75. Szerkesztőségi cikk, P 1935. június 28.
76. 116154e 88.
77. Getty: id. mű 58–91.
78. PS 19362. 12.
79. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 113–114.
80. KPSS v rezolucijah... 379.
81. Ocserki isztorii asztrahanszkoj partijnaj organizacii. Volgograd 1971. 365.; Ocserki isztorii irkutszkoj organizacii KPSZSZ Irkutszk 1976. 246.
82. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 124–125.
83. Szerkesztőségi cikk, P 1936. március 16. 1. old.; Beszeda Predszedatyelja SNK SSSR t.v. M. Molotova... P 1936. március 24. 2. old.
84. Slu 19362. 4.; 8. sz. 4–6.; 14. sz. 3.; SZak 19363. 5.; 7. sz. 69–70.
85. Rittersporn: Héros du travail... 267–271.
86. O rabotye upolnomocennyih KPK. P 1936. március 17. 2. old.; Bolsevik (B) 19366. 76–77.
87. PS 193620. 37–38., 47.; 22. sz. 48.; Ob otcsonosztyi partorganov. P 1936. november 12. 2. old.
88. KPSZSZ v rezolucijah... 248–249.; WKP 54. sz. 203.
89. PS 19367. 51–52.; 9. sz. 55., 57., 59–60.; O hode obmena partdokumentov. P 1936. május 24.
90. G. Riklin: Pokaznaja bdiyelnosztyi. P 1936. március 6. 3. old.; O bolsevitszkaj bdiyelnosztyi. P 1936. március 15. 3. old.; O rabotye partkollegiji KPK... P 1936. március 17.; Szerkesztőségi cikkek, P 1936. március 18. és 23.; Kommuniszt i szovjetszkij zakon. P. 1936. április 1. 2. old.: O szovjetszkaj morali... P. 1936. május 25. 3. old.: B 19367. 12–20.; WKP 191. 1., 18–19.; WKP 385. 158

91. Informacijonnoje szoobszenyje... P 1936. június 5. 1. old.; B 1936/13. 9.; PS 1936/14. 52–53.; 15. sz. 36.
92. Ob iszkljucsennyih iz partyii... P 1936. június 6. 3. old.; B 1936/13. 12–13.
93. SZ 1936. 473–474.; PS 1936/8. 55.; B 1936/15. 45–48.
94. Szerkesztőségi cikkek, P március 17., 18. és május 30. 1. old.
95. Szerkesztőségi cikk, P 1936. május 9. 1. old.
96. Drama na zimovke. P 1936. május 17–24., és különösen Recs Prokurora SZSZSZ Visinszkova. P 1936. május 23. 3. old.
97. Rittersporn: Rethinking Stalinism. Russian History/Histoire russe. 1984/4. 350.
98. Szerkesztőségi cikkek, P 1936. augusztus 7. és 9. 1. old.; WKP 106. 33. old.
99. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 115.
100. Rittersporn: Simplifications... 105–107.
101. Az ebben az időszakban lefolytatott manőverekről és ellenlépésekről, valamint az „ellenség” szó újradefiniálásának folyamatáról ld. uo. 109–121.
102. Uo. 121–123.
103. PA, AA Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen und spatere Verhaftungen und Ausweisungen (CIVa November–Verhaftungen) 1. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1936. november 12.); Politische Abteilung V. Russland Po 52–2 Strafverfolgungen, 1. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. november 13.); Presztupnaja dejatelnoszty germanszkih fasisztov v SZSZSZR. P november 18. 4. old.
104. PA, AA, Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Verhaftungsliste, 1. köt. (246456–98 old.); Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen 1. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1936. november 23. 1. old.)
105. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen 1. köt. (Verbalnote. 1936. november 17.)
106. Uo. (Aufzeichnung, valamint a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. november 17.)
107. Uo. (Aufzeichnung, 1936. december 11.); P 1936. december 23., 25., 27. és 28., valamint 1937. január 5. és 7.
108. PA, AA, Politische Abteilung V, Russland Po 52-2 Strafverfolgungen 1. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1936. december 23.)
109. Az 1937 januári kirakatper egyik német résztvevőjével szembeni bánásmódról ld. u. o. 3. köt. (W. Hellmann a Külügyminisztériumnak, 1939. március 31. 15. old.)
110. Uo. (Vernehmungsprotokoll, 1938. május 10., 18–20; 1938. május 17. 5. old.), 2. köt. (Aufzeichnung, 1937. február 25. és augusztus 21.; a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1937. augusztus 23.); Botschaft Moskau, Geheimvorgange (191140–41. old); Politische Abteilung V, Russland Po 58-5, Ausweisungen, 2. köt. (a Külügyminisztérium a Gestaponak 1938. május 5.); Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen 2. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1937. június 26.).
111. PA, AA, Abteilung Pol. XIII, Moskauer Trotzistenprocess 1937... (Vernehmungprotokoll. 1940. május 15. 4. old.)
112. Rittersporn: Simplifications... 126–128.
113. Uo. 110–111.
114. WKP 239. 186. old. Bár a Területi Pártbizottságnak ez a körlevele nem említette, hogy az általa kért információt továbbították volna, a válaszádra hagyott rendkívül rövid idő és az a szabályozott mód, ahogyan a helyi párttitkároknak elvileg a kért adatokat továbbítaniuk kellett, a Központi Bizottság körleveles anktéjaira emlékeztet. (Ld. WKP 354, 324. old.)

115. PA, AA, Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 1. köt. (a Leningrádi Főkonzulátus távirata a Nagykövetségnek, 1936. december 17.)
116. Uo. (Aufzeichnung, 1937. január 29.), 2. köt. (Aufzeichnung, 1937. február 4., 1937. április 9., 1937. május 13. 2. old.)
117. WKP 109, 21. és 36. old.
118. Rittersporn: Simplifications... 125.
119. Getty: id. mű 251., WKP 111, 109., 153–154.; WKP 321, 165., 167.
120. A Plénummal és utóéletével kapcsolatos részletekről ld. Rittersporn: Simplifications... 140–169.
121. A „rejtőzködő ellenségek leleplezésével” és az új offenzíva kibontakozásával kapcsolatban ld. uo. 169–192.
122. Míg a rendelkezésre álló dokumentáció segítségével a kampány lefolyását főként területi és helyi szinten figyelhetjük meg, minden jel arra mutat, hogy alapvetően hasonlóan alakult az a különböző kormányzati szervezetekben és a hadseregben is.
123. WKP 238, 179., 213., 281–282., 334. old.; WKP 111, 177–179. old.
124. WKP 321, 197. old. Valójában a korszak sok száműzöttjét nem tartóztatták le.
125. WKP 516, 2–9., 13., 22–27., 29., 35–37., 41–45., 47–49., 52–53., 60–61., 63. és 65. old.
126. WKP 322, 64. old.
127. Slu 1937/23. 37–38.
128. 1933 októberében hatvanegy német volt letartóztatásban. PA, AA, Abteilung IV Russland, R15. Strafverfolgung, Begnadigung (R15 Strafverfolgung), 1. köt. I (4) (Zusammenstellung... 1933 október és 1935 február vége). Lehetetlen pontosan felmérni a szovjetunióbeli német kolónia létszámát. Sok német Oroszországban született és egész életét vagy annak nagyobb részét ott élte le a régi vagy az új rezsim alatt, mások 1918 után az országban maradt hadifoglyok, szovjet vagy külföldi cégek által alkalmazott szakemberek, stb. voltak. A teljesség igénye nélkül egy dokumentum 1930 végén 11 327 főt említ. (Uo. Botschaft Moskau 1e3, Lage der deutschen Reichsangehörigen... Die Reichsdeutschen in der Sowjetunion, 3–4. old.). Sok munkás és műszaki szakember települt át az országba a gazdasági válság alatt, gyakran családostól, többségük 1931-ben és 1932-ben – számukat öt- és hater ezer közé teszik. De sokuk visszatért Németországba, csakúgy, mint a német kolónia számos régi tagja 1930 és 1936 között. Igen sok politikai menekült 1933 után telepedett le a Szovjetunióban, és semmiféle kapcsolatot nem tartott fenn a konzulátusokkal vagy a német kolóniával. (Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 5. köt. A Nagykövetség a Külügyminisztériumhoz. 1938. augusztus 8.; Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische... 9. köt. a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek. 1936. március 18.; Botschaft Moskau, A39e. a Kijevi Német Főkonzulátus (fél)éves jelentése. 1932. január 10. 17–18. old., 1933. január 5. 18–19. old.; Botschaft Moskau, A39f a Novoszibirszki Német Konzulátus fél(éves) jelentése. 1934. december 21. 17. old.; Botschaft Moskau A39a. a Leningrádi Német Főkonzulátus fél(éves) jelentése. 1934. február 20. 4. old., 1934. december 16. 5. 18. old.) 1936. január 15. 4. 18. old. A helyzetet tovább bonyolítja a menekültek és vendégmunkások honosítása: legtöbbjüket a szovjet hatóságok idegenként kezelték, néhány honosított németet pedig kiutasítottak. 1936-ra a Szovjetunióban tartózkodó németek száma körülbelül kilenc- vagy tízezer.
129. Uo. Abteilung IV. Russland, R15 Strafverfolgung, 1. köt (4) (Aufzeichnung, 1935. augusztus 15., Notiz 1935. december 16.). Néhány esetben a szovjet hatóságok kétségbe vonták a foglyok német állampolgárságát.
130. Uo. V. köt. (Zusammenstellung... 1936. április 4.)
131. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1938. augusztus 11. 1. old.); 1936 ősze előtt körülbelül 30 embert tartóztattak le, sokukat el is ítélték, néhányukat már a harmincas évek elején.

132. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 2. köt. (Liste Nr. 1.). Kilenc olyan személy, akit 1936 novemberében tartóztattak le, és 1937 májusára kiutasítottak, nem szerepel a dokumentumban.
133. Mivel ésszerűnek tűnik a feltételezés, hogy néha több hétbe is beletelt, amíg a letartóztatásokról információt lehetett szerezni, és mert igen kevés kivétellel a foglyokat többnyire nem a letartóztatásukat közvetlenül követő hetekben vagy hónapokban utasították ki, a legtöbb adata, amit itt vagy alább ismertetek, olyan listákról való, amelyeket a hivatkozott dátumok után több hónappal állítottak össze. Uo. Botschaft Moskau, CIVa Haftliste Moskau, 1. köt. (402–444. old.)
134. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2a Verhaftungslisten, 1. köt. (Zusammenstellung.... Stand Januar 1938). Mivel sok esetben a letartóztatás dátuma bizonytalan vagy kideríthetetlen, csak azokra az őrizetbevételekre utalok, ahol az őrizetbevétel dátuma pontosan megállapítható.
135. Uo. Botschaft Moskau, A2 Innerpolitische.. 12. köt. (a Vlagyivosztoki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. május 8.); Botschaft Moskau CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. Aufzeichnung. 1937. augusztus 17.; a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 16.); Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (Aufzeichnung. 1937. augusztus 21. 2. old.); 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 12. 1. old.)
136. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak, 1937. augusztus 11.); Politische Abteilung V. Russland Pol. 5. Innere Politik, Parlaments- und Parteiwesen. 5. köt. (von Tippelskirch von Welcknek, 1938. január 10.)
137. Úgy tűnik, mindössze két személy vett részt hírszerző műveletekben a több mint ezerszáz személy közül, akiknek letartóztatásáról ilyen vagy olyan módon feljegyzés készült 1936 és 1941 között. (Uo. Abteilung Politik II, Politischer Verschluss, Po. g. Russland, Politische Angelegenheiten. 7. köt.: a Gestapo a Külügyminisztériumnak, 1939. július 27., valamint R. Eimeke a Birodalmi Kancellári Hivatalnak, 1940. március 27.)
138. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen, 2. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1937. augusztus 11. 2. old.); 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek. 1937. szeptember 12. 1–2. old.)
139. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2a Verhaftungslisten, 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Juli 1938. 6–7. old.)
140. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. (a Novoszibirszki Konzulátus a Nagykövetségnek, 1937. szeptember 12. 4. old.)
141. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. Aufzeichnung. 1937. augusztus 17. 2. old.)
142. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 2. köt. (Aufzeichnung. 1937. augusztus 21. 2. old.)
143. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November-Verhaftungen. 3. köt. (a Nagykövetség a Leningrádi, Kijevi és Harkovi Konzulátusoknak. 1937. augusztus 24.; a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1937. augusztus 25.; Harkovi Konzulátus a Nagykövetségnek 1937. augusztus 25. és szeptember 3., az NKID összekötő tisztje a Kijevi Főkonzulátusnak. 1937. szeptember 15.; a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek. 1937. szeptember 17.)
144. Ritterspohn: Simplifications... 195–197., 216–219.
145. Uo. 193–195.
146. R. Conquest: Inside Stalin's Secret police. London, 1985. 53–54.
147. Ritterspohn: Simplifications..., 219–233.
148. PA, AA, Politische Abteilung V. Russland Po 52-8 Deutschrussischer Gefangenaustausch. 1. köt. (Aufzeichnung. 1937. szeptember 12. 3. old.)

149. Uo. (a Nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak. 1937. október 28. 1. old.): Potemkin „... habe inzwischen mit Innenkommissar gesprochen. Innere Behörde hatten formell() zugesagt, das *samtliche* verhafteten Reichsdeutschen ausgewiesen werden würden... in Gruppen und so schnell wie möglich... P. versprach wegen Beschleunigung in dauernder Fühlung mit Innenbehörden zu bleiben...”. Kiemelés az eredetiben.
150. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 4. köt. (az osztrák ügyvivő a Szövetségi Kancellári Hivatalnak. 1937. december 18. és 23.); 5. köt. (a rigai német kirendeltség a Külügyminisztériumnak. 1938. május 16.; Jedlicka a prágai német kirendeltségnek, 1938. május 19.)
151. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2a Verhaftungslisten. 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Januar 1938, valamint 246694.)
152. Ld. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2a Verhaftungslisten. 1. köt. (Zusammenstellung... Stand Januar 1938., valamint Zusammenstellung... Stand Juli 1938.); Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau 2. köt. Zusammenstellung... Stand Ende Marz 1939, valamint Zusammenstellung... Stand Marz 1940). Mivel nincsen okunk feltételezni, hogy a Nagykövetség 1938-ban vagy azt követően könnyebben értesülhetett a letartóztatásokról, valószínű, hogy valójában több őrizetbevétel volt: a rendelkezésre álló adatok csak a tendenciát mutatják.
153. Uo. Politische Abteilung V, Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1940. február 2. 2. old.)
154. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 6. köt. (Notiz. 1939. október 14.). Az új őrizetbevételek mellett, amelyek száma a megelőző időszakhoz képest feltűnően alacsony volt, sok a listákon újonnan megjelenő nevet a kiutasítottak jelentettek be. Másrészt korábban nem tudtak a kiutasított foglyok 25–34 százalékanak letartóztatásáról, és 1938 augusztusára a nagykövetség arra a következtetésre jutott, hogy a letartóztatások körülbelül egyharmadáról nem volt információja. (Uo. 5. köt. a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak 1938. augusztus 8.; Politische Abteilung V. Russland Po 58-5 Ausweisungen, 1. köt.: a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1937. december 21. és 26.)
155. Uo. Botschaft Moskau CIVa November–Verhaftungen. 4. köt. (a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1938. március 23.); 5. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1938. június 14.)
156. Azok után, hogy 1939 nagyobb részében szinte teljesen leállt az akció, hét őrizettest utasítottak ki szeptemberben, tizenhetet novemberben és százkilencvenet decemberben. Ezután viszont az akció elvesztette lendületét, annak ellenére, hogy 1940-ben jók voltak a szovjet–német kapcsolatok: januárban harminc kiutasítás volt, utána két hónapig egy sem, majd harminckettő áprilisban, hogy aztán ismét egy kiutasítás nélküli időszak következett, majd 1940 szeptember és 1941 május között további hatvanhat embert utasítottak ki. Amikor a kiutasítások 1941 májusában szemmel láthatóan leálltak, a Nagykövetség listáján még mindig kétszázharminckilenc fogoly szerepelt. (Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt. a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak, 1940. február 2. 2. old., valamint Aufzeichnung. 1941. március 23; Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau. 2. köt.: Zusammenstellung... Stand Januar 1941, a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1940. június 28., szeptember 25., október 14. és december 12.; Botschaft Moskau R3 Nr. 6b Ausweisungen: Pamjatnaja zapiszka. 1941. január 8., valamint a Nagykövetség a Külügyminisztériumnak. 1941. január 16., március 1. és 31., április 28. és május 27.) Ez a felmérés kevés kivétellel csak olyan foglyokat sorol fel, akiket 1938 előtt tartóztattak le, és kizárólag szovjet területen, az 1939-es szeptemberi határokon belül.
157. Uo. Botschaft Moskau, CIVa November–Verhaftungen. 2., 3. és 4. köt. (az NKID a Nagykövetségnek, 1937. február 25., június 26., december 1., 8., 19., 27., valamint 1938. január 10.) 1939 végére rutinszerűvé vált, hogy rövid listákat küldtek a kiutasításra kijelölt foglyokról.
158. Az őrizetbe vettek kezelése nem mutat egységes eljárásra: volt, akit kegyetlenül megkínóztak, hogy vallomást csikarjanak ki belőle, mások kihallgatásuk során semmilyen panaszt nem említettek, míg bizonyos esetekben a jegyzőkönyvek egyszerűen annyit említettek, hogy a fogoly a „szokásos rossz bánásmódot” szenvedte el. (Ld. uo. Politische Abteilung V. Russland Po 52-2 Strafverfolgungen. 3. köt.: a Kijevi Főkonzulátus a Nagykövetségnek. 1938. január 4.; A. Erkelenz a Nagykövetségnek. 1938. február 25. 1–3. old.; Politische Abteilung V. Russland Po 58-5

- Ausweisungen. 2. köt: Vernehmungsprotokolle. Helsinki, 1938. január 8., 10., 17.; Fragebogen. 1938. január 28., március 7., 9.)
159. Uo. Politische Abteilung V. Russland Po 58-5 Ausweisungen. 2. köt. (a Gestapo és a Külügy-minisztérium közti levelezés. 1938. január 16. és 24.)
160. 1941 januárjára harmincnégy haláleset derült ki, de ésszerűnek látszik a feltételezés, hogy minél később halt meg egy fogoly, annál kevésbé volt valószínű, hogy a Nagykövetség erről tudomást szerezhessen, ezért sok eset ismeretlen maradt. Hozzá kell tenni azt is, hogy a politikai menekültek kivételével azoknak az ítéletét, akiket bíróság elé állítottak, hivatalosan közölték, a Nagykövetséget pedig ebben az időszakban nem informálták német állampolgárok kivégzéséről (Uo. Botschaft Moskau R3 Nr. 6c Haftliste Moskau 2. köt.: Zusammenstellung der in der Haftliste gelösten Affären. 1938. október 6., 1939. január 10., március 17., 1940. március 3., 1941. január 16.).
161. Rittersporn: Simplifications..., 234–238.
162. R. Conquest: Inside... 59–60.
163. Rittersporn: Soviet Politics in the 1930s... 118–119.
164. Rittersporn: Simplifications... 75., 245.
165. Szerkesztőségi cikk. P 1938. június 13.
166. Rittersporn: Simplifications... 238–239., 295.
167. Ocserki isztorii mordovszkoj organizacii KPSZSZ. Szaranszk 1967. 274.; V. Verhovszkij: Na IV szjezde Tadzsikisztana. P 1938. június 13. 3. old.
168. Ld. Report of Court Proceedings in the Case of the Anti-Soviet Bloc of Rights and Trotskyites. Moszkva, 1938. 79–81., 102–106., 143–144., 207–208., 223–228., 328–334., 362–363., valamint PS 1934/16 47.; SZ 1935. 765–769.; O vipolnennyii Centroszozjom posztanovlenyija... P 1936. május 30. 1–2. old.; Szerkesztőségi cikkek. P 1937. március 5. és június 30. 1. old.; I. Grekov: Pokajannyije recsi.. P 1937. április 8. 4. old.; A. Perovszkij: Klubok jescso nye rasputan. P május 31.; B. Levin: Politiceszkaja blizorukoszty... P 1937. június 30. 3. old.; Pokrovityeli i szoobscsnjiki.. P 1937. szeptember 3., 3. old.; A. Alekszandrovskij: Pod kriliskom vizsokih pokrovityelej.. P 1937. szeptember 6. 4. old.; Pokrovityeli... P 1937. szeptember 8.; Szobranijje partaktiva Taskenta. P 1937. szeptember 10., 11. 6. old.; Vlaszty szovjetov 1937/11. 19–20.
169. Report of Court Proceedings... 110–117., 144–147., 314–322., 393–512., 788–789., 798.
170. Uo. 513–608., 797.
171. Rittersporn: Simplifications... 258., 293–294.; Id. Soviet Officialdom... 228–229.
172. I. Zaltsman: Kadri proizvodstva i trudovaja diszciplina. P 1938. december 25. 2. old.
173. Rittersporn: Simplifications... 295–299.
174. Szerkesztőségi cikkek. P 1938. szeptember 24., október 12., 17., 21., és 23. 1. old.; XVIII Szjezd VKP (b) Moszkva 1938. 78., 106., 408.; J. V. Sztálin: Szocsinenyija, I. köt. (XIV), R. McNeal szerk. Stanford 1967, 377.
175. Rittersporn: Simplifications... 311–322., 328–329.
176. R. Conquest: Power and Policy in the USSR. New York, 1961. 129–153.; Rittersporn: Simplifications... 325–327., 329–331.
177. Alacsonyabb rangú tisztségviselők nyilvánvalóan őszinte kijelentéseit magasrangúak által okozott vélhető szabotázssal kapcsolatban ld. Slu 1937/8. 11., 16.; WKP 103. 133. old.
178. Ld. T. Gorbunov: Lepszkoje gyelo valamint Sud nad vinovnyikami bezzakonyii... P 1937. március 9–10. 6. old.; A. Szamojlov: Premirovanyije naiznanku, valamint Proszto vjzjatka. P 1937. április 9. és 25. 3. old.; A. Perovszkij: Klubok escse nye raszputan P 1937. május 31. 4. old.; N. Kuzovkin: Burzsoazonacionaliszticeszkij klubok... P 1937. szeptember 8. 4. old.; M. Kotljarov: Gyela vragov... P 1937. szeptember 28. 2. old.; F. Vinogradov: Karijera Utrupova. P 1938. január 30. 2. old.; XVIII szjezd 595.; Rittersporn: Soviet Politics in the 1930's... 110–111.

179. Az 1928–29-ben lezajlott komplikált politikai manőverek leírását ld. Reiman: id. mű 118–171.
180. Rendkívül kevés megbízható forrásunk van magas beosztású tisztviselők cselekedeteiről ebben a korszakban, de a rendelkezésre álló információk azt sugallják, hogy könnyen megváltoztatták lojalitásukat válsághelyzetek nyomása alatt. Így például A. Ja. Visinszkij az önkényes büntetési gyakorlat ellenfele és a stabil, egységes eljárási normák bevezetésének propagálója volt mielőtt a „Nagy Moszkvai Perek” egyik főrendezője lett. Lehetséges, hogy nem állt készen arra, hogy részt vegyen az „ellenség” profiljának újrajrrolásában 1936 augusztusa után, mivel helyettese, G. K. Roginszkij volt a vád képviselője a novoszibirszki perben. Visinszkij 1937 januárjában lépett színe ismét, de ez nem akadályozta meg abban, hogy mérsékletre intó felhívást adjon ki három hónap múlva, amikor a párton belüli választások ismét változtattak a helyzeten. Mindamellett sikeresen átvészelte az 1937 júniusi fordulatot, bár egy év múlva ő elnökölt a túlbuzgó tisztogatóktól való „megtisztításnál” az igazságszolgáltatásban, míg Roginszkij börtönbe került. 1937 őszén Sztálin a mindenhol „ellenségeket” sejtők szószólója volt és új mozgósítást javasolt, hogy aztán 1938 februárjára meggondolja magát, amikor még abba is bele kellett mennie, hogy egy meghiúsult kampány induljon a „csalhatatlan személyek antibolsevik kultusza” ellen. (Recs... t. Rokinszkovo. P 1937. november 23. 2. old.; Sto gylajat Prokuratura... P 1937. május 15. 2. old.: SZak 1938/2. 126–140.; 6. sz. 4–46.; P. H. Solomon: Soviet Criminal Justice and the Great Terror, valamint E. Huskey: Vyshinskii, Krylenko, and the Shaping of Soviet Legal Order. Slavic Review 1987/3–4. 405–406., 414–428.; Conquest: Inside... 90.; Rittersporn: Simplifications... 165., 215–218., 222–227., 240–244.)
181. Bármennyire abszurdnak tűnnek manapság, a „kémkedésre” és „összeesküvésre” utaló vádak nem feltétlenül voltak hihetetlenek a harmincas években, különösen a bennfentesek számára, akik emlékezhetek bizalmas dokumentumokra, mint például az 1927-es körlevél, amely elpanaszolta, hogy titkos párt- és kormányutasítások jelentek meg idegen fővárosokban röviddel életbeléptetésük után; a körlevél is külföldre került, sok más dokumentumhoz hasonlóan. Ebben az időben az államtitkok kiszivárogtatását ellenzékieknek tulajdonították, akiknek 1932-es kísérlete, hogy „blokkot” hozzanak létre, szintén ismert lehetett az apparátusban, és hivatkoztak is rá, amikor a „trockista” fenyegetést „újrafelfedezték” 1936-ban. (PA, AA, Geheimakten 1920–1936, Abt. IV. Ru Po 2 adh 1, Russische Geheimdokumente 1920–1936. 1. köt. Vertraulicher Bericht. 1927. december 13. a Főtitkár körlevele 2–3. old., közli: Reiman id. mű 244–245.; A „blokkal” kapcsolatban ld. Getty: id. mű 119–122. old.; Getty: Trotsky in Exile: the Founding of the Fourth International. Soviet Studies 1968/1. 28–29.; P. Broué: Trotsky et le bloc des oppositions de 1932. Cahiers Léon Trotsky 1980/5. 5–37.)
182. A tisztogatások racionalizálására irányuló népi hiedelmek felbukkanásával kapcsolatban ld. Lewin: The Making... 275–276., 310.
183. Ld. G. L. Ulmen: Return of the Foe, valamint G. Schwab: Enemy or Foe: A Conflict of Modern Politics. Telos 1987/72. 185–201.
184. Ld. Schröder: id. mű 68. táblázat
185. Az 1929-es, 1933-as és 1935-ös tisztogatások során elrendelt kizárások okairól ld. Getty: Origins... 47., 54., 83.
186. Rittersporn: Simplifications.... 109. 112–115.
187. A bürokratikus hatalom ilyenfajta értelmezésével kapcsolatban, amelyet jól példáz a régi rendszer adminisztrációja, ld. J. S. Mill: Collected Works XVIII. köt., Toronto, 1977. 307–308.; M. Weber: Wirtschaft und Gesellschaft XI. 11C.
188. Rittersporn: Soviet Officialdom... 229–233.
189. Ld. I. Jarcev: Prokuror-peresztrahovcsik. P 1938. augusztus 2., 2. old.; M. Krilov: Nyebolsevisztszkaja pozicija... P 1938. szeptember 21. 3. old. A hivatalos párttörténet szerint 142 ezer kizártat vetek vissza 1938–39-ben, amely igen magas szám, figyelembe véve, hogy több mint 370 ezer embert zártak ki 1936–38-ban. Valószínű, hogy ebben az adatban szerepel sok olyan személy is, akiket korábban zártak ki, de ekkor rehabilitáltak. (Ld. Isztorija KPSS 5. köt. 1. rész, Moszkva 1970, 21. old.; A. L. Unger: Stalin's Renewal of the Leading Stratum: A Note on the Great Purge. Soviet Studies 1967/1. 326.)

190. V. Dunham: In Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction. Cambridge, Mass: 1976. 17–22.; Hahn: id. mű 122-129.; Dunmore: id. mű 149.; Rittersporn: Simplifications... 312–320.
191. N. Lampert: Whistleblowing in the Soviet Union: Complaints and Abuses under State Socialism. London, 1985. 13–60., 108–145.; M. Bornstein: Improving the Soviet Economic Mechanism. Soviet Studies 1985/1, 1–30.; H. Norr: Shchekino: Another Look. Uo. 1986/2. 141–169.
192. M. Mommsen: Hilf mir mein Recht zu finden – Russische Bittschriften von Iwan dem Schrecklichen bis Gorbatschow. Berlin, 1987. 271.
193. J. M. Battle: Uskorenie, Glasnost' and Perestroika: The Pattern of Reform under Gorbachev. Soviet Studies 1988/3. 374–376.; E. Schneider: Austausch der Kader. In: M. Mommsen – H. H. Schröder (szerk.): Gorbatschows Revolution von oben. Frankfurt, 1987. 89–101.
194. Ld. N. Elias: Über den Prozess der Zivilisation. Frankfurt, 1976. 2. köt. 342–369., 409–434*

* Rittersporn Gábor Tamás egyetemi tanulmányait 1967-72 között a JATE magyar-történelem szakán végezte. Azóta Japánban és Franciaországban él. Jelenleg a párizsi Kelet-Európa Kutató Intézet munkatársa.

VI.



Kötetünk képeinek jegyzéke és a képekről szóló tanulmány a 213–217. oldalon található

